

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ
INSTITUTÍ**

Qol jazba huqıqında
UDK: _____

**UZAQBAEVA SALIMA
«SÓZLERDÍN KÓP MÁNİLİLİĞİ»**

**5A111301 – Ana tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) qánigeligi boyınsha
Magistr akademiyalıq dárejesin alıw ushın usınılgan**

D I S S E R T A C I Y A

MAKta jaqlawǵa ruqsat:

Magistratura bólimi başlığı: _____ filos.i.k., doc.A.Embergenov

Qaraqalpaq tili kafedrası başlığı:

f.i.k. E.E.Allanazarov

Ilimiy basshi:

f.i.k., docent B.Qurbanbaeva

Nókis-2021

Mámlıketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARÍ:

5A111301 – Ana tili hám ádebiyatı (qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) qánigeligi boyinsha

2-kurs magistri Uzaqbaeva Salimanıń «Sózlerdiń kóp mánılılighı» degen temadaǵı magistrlik
jumısına
«_____» bahası qoyılsın

MAK başlıǵı: _____

_____ qolı

(f.i.sh.)

MAK aǵzaları: _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

_____ qolı

(f.i.sh.) _____

MAK xatkeri:

T.Abdimuratov

Mazmuni

Jumıstiń ulıwma sıpatlaması.....	4
Kirisiw.....	8
I Bap. Paradigmatikalıq qatnastaǵı sózler.....	16
1.1. Kóp mánili sózler.....	16
1.2. Omonimler.....	18
1.3. Sinonimler.....	22
1.4. Antonimler.....	25
1.5. Giponimiya, gradionimiya, partonimiya qatnasları.....	29
1.6. Konversiya qubılısı.....	31
II Bap. Kóp mánili leksemalar.....	33
2.1. Kóp mánili sóz dizbekleri.....	34
2.2. Omonimler hám kóp mánili leksemalar sóylewdiń táśirliligin arttıriw quralı sıpatında.....	40
III Bap. Kóp mánili sózlerdiń sóz shaqaplarına qatnasi.....	47
3.1. Atlıqtan bolǵan kóp mánili sózler.....	48
3.2. Kelbetlikten bolǵan kóp mánili sózler.....	52
3.3. Ráwish sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler.....	53
3.4. Feyil sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler.....	56
Juwmaq.....	66
Paydalanylǵan ádebiyatlar	70

Jumistiń ulıwma sıpatlaması

Magistrlik dissertaciya temasınıń tiykarlanıwı hám onıń aktuallığı.

Túrkiy tilleri sonıń biri qaraqalpaq tilin úyreniw til biliminde áhmiyetli orındı iyeleydi. Házirgi kúnge deyin qaraqalpaq tilinde máni (sema) másalesi tolıǵı menen úyrenilip bolıńǵan joq. Qaraqalpaq tilinde sóz hám onıń mánilerin ilimiý kózqarastan izertlew teoriyalıq jaqtan da, ámeliy jaqtan da úlken áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tiliniń leksikologiya tarawına arnalǵan miynetlerde sózlerdiń kóp mánılılıgi (polisemija) másalesi tuwralı azıkem sóz etilgen bolsa da, arnawlı túrde izertlew jumısları islenbedi. Sonlıqtan da, qaraqalpaq tilinde sóz hám onıń mánilerin ashıp beriw qaraqalpaq til bilimi ásirese, semasiologiya tarawındaǵı áhmiyetli másaelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Izertlew obyekti hám predmeti. Obekti-tildegi kóp mánılılik qubılısı. Predmeti-qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń kóp mánide jumsalıwı.

Izertlew maqseti hám wazıypaları. Jumista qaraqalpaq tilinde sóz hám sózlerdiń kóp mánılıligin hár tárepleme úyreniw hám onı ilimiý kózqarastan tallaw maqset etip qoyıldı. Usıǵan baylanıshı izertlewdiń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- qaraqalpaq tilinde sóz hám onıń mánilerin úyreniw;
- paradigmatalıq qatnastaǵı sózler;
- kóp mánili sózler;
- kóp mánili sóz dizbekleri;
- omonimler;
- sinonimler;
- antonimler;
- giponimiya, gradionimiya, partonimiya qatnasları;
- konversiya qubılısı;
- kóp mánili sózlerdiń sóz shaqaplarına qatnası másalesi hám t.b.

Ilimiy jańalığı. Házirge shekem qaraqalpaq tilinde kóp mánili sózler az kólemde úyrenilgen bolsa da (E. Berdimuratov, Q. Pirniyazov, A. Aymurzaeva, A. Pirniyazova, Q. Paxratdinov, T. Ábdimuratov hám t.b.) bul másele ele tolıǵı menen úyrenilip bolıńǵan joq. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń kóp mánililigi, polisemiya qubılısı arnawlı túrde ilimiý kózqarastan izertlendi. Bul izertlew jumısında qaraqalpaq tilinde kóp mánili sózler, omonimler, sinonimler, antonimler, giponimiya, gradionimiya, partonimiya qatnasları, kóp mánili sóz dizbekleri hám tilimizdegi kóp mánili sózlerdiń sóz shaqaplarına qatnaşı máselesi, atlıq sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler, kelbetlik sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler, ráwish sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler, feyil sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler anıq til faktleri tiykarında birinshi mártebe keń túrde úyrenildi.

Izertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám boljawları. Túrkiy tillerde polisemiya qubılısı ilimiý kózqarastan úyrenildi. Qaraqalpaq tilinde sóz hám onın mánileri ashıp berildi.

Izertlew teması boyınsha ádebiyatlar talqısı. Jumıstı jazıwda belgili tilshi ilimpazlar M. Mirtojiev, M. Hakimova, Sh. Safarov, qaraqalpaq tilshi ilimpazlarından E. Berdimuratov, Q. Pirniyazov, A. Aymurzaeva, A. Pirniyazova, Q. Paxratdinov, T. Abdimuratov hám taǵı basqalardıń usı máselege baylanıslı ilimiý miynetleri, arnawlı izertlew jumısları tereńnen úyrenilip, basshılıkqa alındı.

Izertlewde qollanılǵan metodlardıń sıpatlaması. Dissertatsiyani jazıwda tiykarınan salıstırmalı-bayanlaw, leksika-semantikaliq metodlar paydalayıldı.

Izertlew nátiyjeleriniń teoriyalıq hám ámeliy áhmiyeti. Dissertatsiyada qaraqalpaq tilindegi sóz mánileri ilimiý kózqarastan birinshi mártebe arnawlı túrde úyrenildi. Dissertatsiya materialları tilshi ilimpazlar, oqıtıwshılar, magistrılar hám usı taraw boyınsha qızıǵıwshılargá úlken paydasın tiygizedi.

Dissertaciyanıń kólemi hám qurılısı. Magistrlik dissertaciya kirisiw, úsh bap, juwmaq hám paydalanylǵan ádebiyatlar diziminen ibarat. Dissertaciya jumısınıń kólemi 72 betti quraydı.

Detailed description of the work

The topic of the master's dissertation and its relevance.

Turkic languages, one of which is the study of Karakalpak language, play an important role in linguistics. To date, the problem of meaning (sema) in the Karakalpak language has not been fully studied. The scientific study of the word and its meanings in the Karakalpak language is of great theoretical and practical importance. Although the task of lexicology of the Karakalpak language addressed the issue of polysemy, no special research was sought. Therefore, the disclosure of words and their meanings in the Karakalpak language is one of the most important issues in the field of Karakalpak linguistics, especially semantics.

Objects of study and subjects. The phenomenon of ambiguity in object-language. Subject - the use of words in the Karakalpak language in the plural.

Objectives and tasks of the study. The aim of the work is to study in detail the meaning of words and phrases in the Karakalpak language and to analyze it from a scientific point of view. The main tasks of this study are:

- study the word and its meanings in the Karakalpak language;
 - words in paradigmatic relations;
 - ambiguous words;
 - polysemous word sequences;
 - homonyms;
 - synonyms;
 - antonyms;
 - relations of hyponymy, gradionymy, partonymy;
 - conversion phenomenon;
 - The problem of the relation of polysemous words to phrases, etc.

Scientific life. Although a lot of ambiguous words in the Karakalpak language have been studied so far (E. Berdimuratov, K. Pirmiyazov, A. Aimurzaeva, A. Pirniyazova, K. Pakhratdinov, T. Abdimuratov, etc.) this issue has not been fully studied. . In the dissertation the ambiguity of words in the

Karakalpak language, the phenomenon of polysemy is studied from a scientific point of view. In this study, the problem of polysemous words in the Karakalpak language, homonyms, synonyms, antonyms, hyponymy, gradionymy, partonymy relations, polysemous word sequences and the relationship of polysemous words in our language to pronouns, ambiguous words from noun phrases, words, ambiguous words from the verb tense, ambiguous words from the verb tense have been widely studied for the first time on the basis of clear linguistic facts.

Objectives and prospects of the study. The phenomenon of polysemy in Turkish languages has been studied from a scientific point of view. The word and its meanings in the Karakalpak language were revealed.

Review of the literature on the topic of research. Well-known linguists in writing the work M. Миртожиев, M. Hakimova, Sh. Safarov, E. from Karakalpak linguists. Berdimuratov, K. Пирниязов, А. Аймурзаева, А. Пирниязова, К. Пахратдинов, Т. The scientific work of Abdimuratov and others on this issue, as well as special research work, were studied in depth and guided.

Description of the methods used in the study. Comparative-narrative, lexical-semantic methods were used in writing the dissertation.

Theoretical and practical significance of the research results. In the dissertation, the meanings of words in the Karakalpak language were studied for the first time from a scientific point of view. The materials of the dissertation are of great benefit to linguists, teachers, masters and those interested in this field.

The volume and structure of the dissertation. The master's dissertation consists of an introduction, three chapters, a summary and a list of references. The volume of the dissertation is ____ pages.

Kirisiw

Til - adamzat ushin berilgen ullı qádiriyat. Ana tili búgingi kúnde tek óz ara qarım-qatnas quralı bolıp ógana qalmastan, al materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretetuǵın qural, insan balasın kámillikke jetelewshi insaniylıq paziyletlerdi qáliplestiriwshi biybaha tárbiya deregi bolıp ta sanaladı. Til bul siyasat dárejesindegi áhmiyetke iye. Qaraqalpaq tiliniń abırayı hám ornın túpten asırıw shara-ilajları haqqındaǵı Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh.M. Mirziyoevtiń arnawlı pármanı shıqtı. Bul pármanda «Búgingi globallasıw dáwirinde hár bir xalıq, hár bir biygárez mámleket óz milliy máplerin támiyinlew, bul boyınsha eń dáslep óz mádeniyatın ázeliy qádiriyatların, ana tilin qásterlep abaylawı hám rawajlandırıw máselesine baslı díqqat qaratiwı tábiyyiy» degen salmaqlı pikirin bildirgen edi. Házirgi kúnde qaraqalpaq tili turmısımızdıń barlıq salalarında - mámleketlik hám jámiyetlik basqarıw, ilim, tálim-tárbiya, meditsina, mádeniyat hám kórkem óner tarawlarında keńnen qollanılıp atır. Haqıyatında da, búgingi rawajlanıwımızdıń jańa basqıshı milliy rawajlanıwdıń, yaǵníy dáwirdiń talapların basshılıqqa alıp, ana tildiń jámiyettegi ornın, abırayın arttıriw, onıń ótmishtegi tamırların tereń úyreniw, ilimiý tiykarda rawajlandırıw baslı wazıypamız bolıwı kerek dep esaplaymız.

Til - millettiń ullı hám bahasız baylığı. Sebebi, ana tilin jetik biletuǵın oqıwshi ózi jasaytuǵın eldiń, millettiń tariyxın, mádeniyatın, úrp-ádetin, ónerin, folklorın bilip, onıń ómirlik hám adamgershilik túsiniklerin qáliplestiredi. Olar watanga hadallıq, ullı xalqımızdı húrmetlew, górezsizlikti bahalaw, miyrimlilik sıyaqlı túsiniklerdiń mánisin túsinetuǵın adamlar bolıp erjetedi.

Tilimizdegi geypara sózler forması jaǵınan, al geybirewleri mánisi jaǵınan, al geyparaları aytılıwı jaǵınan uqsas. Geypara sózlerdiń mánileri hár qıylı. Usıǵan qaray tilimizdegi sózler tómendegidey toparlarǵa bólinedi:

1. Omonim sózler;
2. Sinonim sózler;

3. Antonim sózler;

4. Paronim sózler.

Leksikalıq omonimiya - leksemalardıń ekspressivlik jaqtan (aytılıwı menen jazılıwı) teńlik qubılısı. Mısalı, shóp («ot») - shóp («shóp»), belbew («belbew, bılgarı belbew») - beldew («tawlardaǵı tereń shuqır») sıyaqlı. Eger men tiri bolsam, meniń qarıwım toqtamas edi.

Olar ólgen jannan ne tileydi?

Meniń qolım qayda, bas súyegim qayda?

Hár bir leksema óziniń jasalıwında monosemantikalıq: ol zat, belgi, zattıń ataması sıpatında kórinedi. Sonnan keyin ol basqa waqıyalardıń ataması túrinde xızmet etedi, sol arqalı onıń mánisi menen rawajlanıwın ózgertedi. Nátiyjede leksema mánisinde hár qıylı sóz mánisiniń awısıwı bolıp, monosemantikalıq leksema polisemantikalıq leksemaǵa aynaladı.

Leksikalıq polisemiya - kóp qırılı hám quramalı qubılıs. Hár bir leksemanıń mánilik jaqtan rawajlanıwı jeke kózqarastan túsındırıwdı talap etedi.

Polisemiya hár qanday tilde de salmaqlı orındı iyeleydi. Tildiń baylığı tek ǵana sózler menen ǵana emes, sózlerdiń leksikalıq mánileri menen de ólshenedi. Demek, sózlerdiń kóp mánililigi-polisemiya til baylığında óz ornına iye.

Tildegi polisemiya qubılısı júdá erteden-aq ilimpazlardıń dıqqatın ózine tarttı. Eramızdan burın onı filosofiyalıq kózqarastan úyrendi. Orta Aziyanıń ullı leksikografi Maxim Qashgariy da óziniń belgili «Devonu luǵat-at turk» miynetinde türkiy polisemantikalıq sózlerdi atap ótti. Biraq onda polisemantikalıq sózlerdiń hár biriniń mánisi ayriqsha sóz sıpatında berilmegen. XV ásirdiń ullı danışhanı Alisher Nawayı da türkiy tildiń mümkinshiliklerin parsı tiline salıstırıp analizlegeninde sózlerdegi máni baylıǵına toqtap ótken edi.

Sóz leksikalıq hám grammaticalıq semantikaǵa iye. Leksikologiya sózge tildiń sózlik quramınıń birligi sıpatında jantasıp, sózdiń leksikalıq mánisiniń

tiykarǵı birligi bolǵan leksikalıq semantikanı óziniń tiykarǵı úyreniw obekti etip alǵan. Sózdiń leksikalıq semantikası degende, sózdiń signifikativ, yaǵníy usı sózde bar bolǵan denotatta sáwlelendirilgen xabardı esapqa aladı.

Bir sózdiń ózi bir neshe túrli mánilerdi ańlatıwı múmkin. Bul mániler ózara baylanıslı bolıwı múmkin, kóp mánili ulıwma túsinik, yaǵníy polisemiya tiykarınan, semantikalıq birlikti payda etiwi yaki ózara semantikalıq baylanısqa iye bolmaǵan sózlerdiń seslik kompleksin payda etiwi múmkin.

Kóp mánili sózler, ádette ózara baylanıspaǵan yaki az dárejede baylanısqan predmet hám qubılıslardı anlatsa da, kóp mánili sózlerdiń mánileri ózara tiykarlangan boladı hám ózara mánilerdi bildiredi xám sózdiń uqsaslıǵına keri tásir etpeydi.

Kóp mánilik predmet hám qubılıslar hám túsinikler arasındağı baylanıslar tiykarında emes, al mániler ortasındağı ózara baylanıs tiykarında júzege keledi.

Polisemiya eń dáslep «áhmiyetli derivatsiya» baylanısları arqalı birlesken, sóylewshiler tárepinen tap bir jasama sózlerdiń elementleri ortasındağı baylanısları sıyaqlı ańlatatuǵın mániler qatarı sıpatında qaraladı. Kóp mánili sózlerdiń ayırım leksikalık mánileri sózlerdin semantikalıq dúzilisiniń quram bólekleri sıpatında ishki baylanıs arqalı ózara boysındırılǵanlıǵı olardıń funktsiyasına da, rawajlanıwına da tásir kórsetedi.

Kóp mánilik arab tili leksikasında keń tarqalǵan hám ol bir mánilikke qaraǵanda ulıwma qaǵıyda esaplanǵanı ushın eń kóp qollanılatuǵın sózler ushın tán bolǵan qubılıs.

Polisemiya erteden sóylewdiń sheklengen muǵdardaǵı belgileri menen tilde bildiriliwi lazım bolǵan esapsız kólemdegi túsinikler arasında júzege keletuǵın qubılıs esaplanadı.

Tiykarında hár bir máni ushın onıń ózin bildiretuǵın ayrıqsha sóz bolıwı lazım, biraq bunıń múmkinkihiligi joq. Hár bir máni ayrıqsha sóz benen bildiriliwi

múmkin emes, sebebi mániniń ańlap alınıwı sheklenbegen bolıwı múmkin. Sózlerdin háríplerden turiwı hám hárípler san jaǵinan shegaralangan bolǵanı ushın olardıń muǵdarı sheklengen boladı.

Shegaralangan muǵdardaǵı nárseden payda bolǵan sózdiń muǵdarı sheklengen dárejede boladı. Sózlerdiń jańa mánileriniń payda boliwı tiykarınan, sózdi atama sıpatında bir predmet yaki erteden ekinshi bir predmet yaki qubılısqa hár qanday kóshirip ótkeriw ápiwayı predmet almasıwın ańlatıwı sebepli sózdegi predmet-túsink mazmunınıń ózgeriwi menen baylanıslı, onıń ústine sózge atama sıpatında qollanılǵan hár bir jaǵday atamanıń anıq predmetke kóshirip ótkerilgen waqıtta sózdiń abstrakt semantikadan anıq predmet-atama semantikasına ótiw dáwirinde de onıń leksikalıq baylanıs ózgeshelikleriniń ózgeriwi hámme waqıtta semantikalıq ózgerislerdiń eń obektiv kórsetkishi esaplanadı.

Polisemantika keń túsinik bolıp, oğan sinonimiya, sózlerdiń mánisine qaray ózgeriwi, mániniń ózgeriwi, sózlerdin ózgeriwi sıyaqlı qubılıslar da kiredi.

Tildi adamlardıń jámiyetlik ómirinen bólek alıp qarawǵa bolmaydı. Tildiń rawajlanıwı jámiyettiń rawajlanıwı menen baylanısta ǵana izertleniliwi tiyis. Sonday-aq til jeke adamlardıń ruxiy qásiyetine tán psixologiyalıq qubılıs ta emes. Olay bolǵanda hár bir adamnıń óziniń menshik tili boliwı kerek, onda xalıq, millet tili bolmas edi. Sonlıqtan da til biologiyalıq ta, psixologiyalıq ta emes, al jámiyetlik qubılıs.

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń bir mánili bolıp keliwi olardıń kóp mánili bolıp jumsalıwına qaraǵanda siyregirek ushırasadı. Til biliminde sózlerdiń bir mánililigin monosemiya dep ataydı. Ádette monosemiya terminologiyalıq leksika tarawında kóbirek ushırasadı. Máselen, paxtashılıqqa baylanıslı terminler: shigit, ǵawasha, górek hám t.b. Sharwashılıqqa baylanıslı terminler: ǵunan, isek, ılaq hám t.b.

Al tildegi kóphilik sózler kóp mánili bolıp keledi. Sózlerdiń kóp mánililiği til biliminde polisemiya dep ataladı. Kóphilik jaǵdayda bir sózdiń ózinde sol semantikalıq variantların quraytuǵın bir neshe turaqlı máni birlikte ómir súredi.

Tildegi qálegen sóz kerek bolǵan jaǵdayda – jańa máni ańlatıw zárúrligi tuwǵan waqıtta ózine jańa máni bildiriw wazıypasın alıwǵa uqıplı boladı. Bul tildiń rawajlanıp, bayıp barıw nızamlılıqlarına sáykes halda ámelge asadı.

Kóp mánili sózlerdiń jeke mánileri ortasında bir-biri menen belgili dárejede baylanıs boladı. Sol mánilik baylanıs arqalı pútkilley hár túrli zat, qubılıs, waqıyalar bir sóz benen ańlatılıwı belgili bolıp turadı. Máselen, jol sóziniń dáslepki tuwra mánisinen adam yamasa kólik júretuǵın soqpaq yamasa gúzar jol túsinilse, sóğan qanday da bir usaslıq belgilerine qaray ómir joli, joli bolıw, máseleniń sheshiliw joli hám t.b. sóz dizbeklerinde hár qıylı mánilerde jumsaladı. Sózdiń tuwra mánisi onıń tiykargı (tuwra) mánisinen kelip shıǵadı. Kóp mánili sózlerdiń awısqan mánileri bir-biri menen qanday da bir ulıwmalıq belgisi-adamnıń, maqluqtıń yamasa bir zattıń joqargı bólegin bildiriwinen ibarat. Usı belgisi boyınsha “bas” sóziniń awıspalı mánileri ózara baylanısadı: tawdıń bası, tamnıń bası, jumıstiń bası hám t.b. Bul sóz dizbeklerindegi “bas” sóziniń ulıwmalıq mánisi – “ústi” mánisi bolıp tabıladı.¹

Zatlar menen qubılıslar hám olardıń ózara qarım-qatnasları menen baylanısları haqqında adam kem-kem tereńirek hám keńirek bilip baradı. Zatlar menen qubılıslardıń tilde sóz benen atalıw zárúrligi mudami jańa sózlerdi payda ete bermeydi. Al burınnan qollanılıp júrgen sózlerdiń ózleri menen-aq atalıp, ol sózlerdiń burınnan qáliplesken negizgi mánisi ústine qosımsıha máni qosıw joli menen-aq bul zárúrlik qanaatlandırıwı mümkin. Máselen, “joldas” degen sózdiń dáslepki tiykargı mánisi- “jollas” yaǵníy jolǵa, saparǵa birge shıqqan adam mánisi túsinilse, ol mánistiń ústine keyin bir neshe mániler qosılǵan: pikirles, teńles, dos, zayıp hám t.b. Sońǵı dáwirde bul sózge jańa máni – jerdiń jasalma joldası mánisi qosıldı.

Sóz anaw yamasa minaw zat yamasa qubılıstiń arnawlı ataması bolıwı menen birge usas belgileri boyınsha basqa da zat ya qubılısqa atama boladı. Óytkeni bir zat ya qubılısqa tán bolǵan belgilerdiń bir yamasa bir neshesi menen

¹Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тили. Лексикология. Нөкис, 1994, 55-бет.

uqsas bolıp kele beriwi mümkin. Solay etip, bir zat ya qubılıstiń atın bildiretuǵın sóz benen ekinshi bir zat ya qubılıstiń da atalıwı tábiyyiy jaǵday bolıp tabıladi.

Sózdiń kóp mánililigiń ózi de bir qıylı emes. Sózlerdiń bir qıylı kóp mánililigi tariyxıy aspektke tiykarlańgan bolsa, sózlerdiń tapi bir túrli kóp mánililigi tek tildiń házirgi qálpine súyenedi. Tariyxıy aspektke tiykarlana otırıp sózlerdiń mánilerin tiykargı máni hám dórendi máni dep bóliwge boladı. Mısalı, “er” sóziniń dáslepki tiykargı mánisi jinisti aňlatatuǵın “erkek” mánisi bolsa, al “eri”, “kúyewi” mánisi hám “batır”, “júrekli” mánisi buniń dórendi mánileri bolıp tabıladi.

Tildiń házirgi dáwirdegi jaǵdayına tiykarlana otırıp, sózlerdiń mánilerin tuwra hám awıspalı mánileri dep bóliwge boladı. Mısalı, “jaqtı” degen sózdiń “jarıq”, “ashıq”, “kórinip turatuǵın” degen mánisi onıń tuwra mánisi bolsa, al “jaqtı dúnya”, “jaqtı keleshek” hám t.b. mánileri onıń awıspalı mánisi bolıp tabıladi.

a) Túrkiy til biliminde polisemiya qubılısınıń izertleniwi.

Ózbek til biliminde polisemiya máselesi M. Hakimovaniń «Semasiologiya» dep atalǵan oqıw qollanbasında arnawlı túrde sóz etilgen.² Oqıw qollanbada polisemiya qubılısınıń ulıwma xarakteri, leksemalardaǵı mániler aralıq qatnaslar, polisemiyaniń túrleri, leksikalıq mániniń ózgeriwi, leksikalıq mániniń paradigmatalıq qatnasları, leksika-semantikalıq qatnaslardıń túrleri haqqında aytilǵan. M. Mirtojievtiń 1984-jılı baspadan shıqqan miyneti tikkeley polisemiya máselesine arnalǵan.³ Bul miynettiń birinshi babında avtor polisemiya hám oǵan jaqın qubılıslar, polisemiya hám konversiya, polisemiya hám omonimiya, polisemiya hám fraza, ekinshi babı polisemiya qubılısınıń payda bolıwına arnalıp, avtor bul bapta awıspalı mániniń payda bolıwı nátiyjesinde, evfemizm hám

2. Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув кўлланма. Тошкент, 2008.

3. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент «Фан», 1984

disfemizm nátiyjesinde, affiksatsiya usılı arqalı júzege keliwin kórsetedi. Úshinshi bap polisemiyaniń klassifikasiyasına arnaladı, tórtinshi bapta polisemiyada sóz qurılısı haqqında sóz etedi.

Usı avtordıń 2000-jılı baspadan shıqqan oqıw qollanbasında semasiologiya tarawı haqqında arnawlı toqtap, bunda sóz hám onıń mánisi, máni quramı, sózdiń leksikalıq mánisının qáliplesiwi, sózdiń leksikalıq mánisiniń tipleri, sózlerdiń leksikalıq mánisine qaray tipleri, sóz mánileriniń paradigmatalıq qatnasları, sóz mánileriniń sintagmatikalıq qatnasları haqqında keń túrde toqtaǵan.⁴

H. Nematov hám R. Rasulovlardın avtorlıǵındaǵı miynetlerde ózbek tiliniń sistem leksikologiyası tiykarları,⁵ İ. Qochqortaevtiń miynetinde sózlerdiń mánisi hám onıń valentliliǵı máseleri sóz etilgen.⁶ Sh. Safarovtiń monografiyasında máni túsinigin keń túrde analizleydi.

Qazaq til biliminde Á. Bolǵanbaevtiń miynetinde sózlerdiń kóp mánililigi (polisemija) qubılısı, onıń tábiyatı, ózine tán ózgeshelikleri, payda bolıw jolları haqqında sóz etilgen.⁷

Rus til biliminde V.V. Levitskiydiń monografiyasında polisemija hám monosemiya, polisemiyaniń tipleri haqqında sóz etilgen.⁸

Qaraqalpaq til biliminde kóp mánili sózler A. Dawletovtiń “Til bilimi tiykarları”,⁹ E. Berdimuratovtiń “Házirgi qaraqalpaq adebiy tili. Leksikologiya”,¹⁰ E. Berdimuratov, A. Dawletovlardıń “Házirgi qaraqalpaq tili” atlı miynetlerinde sóz etilgen.¹¹

4. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2000.

5. Нематов X., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.

6. Кўчкортаев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиғи. Тошкент, «Фан», 1977.

7. Болғанбаев Ә. Қазақ тилинин лексикологиясы. Алматы. «Мектеп», 1988.

8. Левицкий В.В. Семасиология. Монография. Винница Нова книга. 2012.

9. Даўлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис, 2005.

10. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпак тили Лексикология. Нөкис, 1994.

11. Бердимуратов Е., Даўлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1979.

Qaraqalpaq til biliminde E. Berdimuratovtıń «Ádebiy tildiń funkcionallılıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı» (Nókis, 1973),¹² «Házirgi qaraqalpaq tili. Leksikologiya» (Nókis, 1994) atlı miynetlerde kóp mánili sózler til iliminiń kózqarasınan úyreniledi.¹³

Q. Pirniyazov hám A. Pirniyazovalardıń miynetinde semasiologiya hám bul tarawda sózlerdiń kóp mánililigi haqqında aytadı.¹⁴ A. Aymurzaevanıń ilimiý maqalasında konversiya ham polisemiya usılı menen sózlerdiń jasalıwı aytıladi.¹⁵

-
12. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функциональлық стильлериниң раýажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раýажланыўы. Нөкис, 1973.
 13. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпак тили Лексикология. Нөкис, 1994.
 14. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. Нөкис, 2004.
 15. Аймурзаева А. Конверсия хәм полисемия усылы менен сөзлердин жасалыўы. Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, «Билим», 1999.

I BAP. Paradigmatikalıq qatnastaǵı sózler

Qaraqalpaq tiliniň semantikalıq ózgesheliklerin úyreniw úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, tilimizde qollanǵan tildiň bay imkaniyatınan derek beretuǵın antonim, omonim, sinonim sózler menen birge, sóz qollanılıw sheberligin asıratuǵın kóp mánili sózlerdiň jumsalıwın úyreniw arqalı tildegi sózlerdiń semantikalıq ózgesheligi anıqlanadı. Sonday-aq, tilimizdegi kásiplik, dialektlik, tariyxıy sózler hám arxaizmlerdiň semantikasın anıqlaw qaraqalpaq tiliniň rawajlanıw basqıshların anıqlastırıwǵa járdem berip qoymastan, ata-babalarımızdıň kún kóris jaǵdayı, jasaw sharayatı hám sotsiallıq awhalı haqqında bahalı maǵlıwmatlardı beredi.

Til biliminde polisemiya, antonimiya, omonimiya hám sinonimiya- bular bir sistemaniń elementleri dep esaplaw mûmkin. Sebebi, olar bir-biri menen tutas baylanışlılıqta, sózdiń ishki mánilerine ashıp beriwe qatnaslı, biri ekinshisin tolıqtırıwshı yaki kúsheytiwshi, geyde birgelkili mánisti (sinonimler), tiykargı mániden tarmaqlanıwshı, ósip shıǵıwshı mánilerdi (polisemiya), formalıq jaqtan birdeylik hám mánilik parıqlanıw (omonimlik), qarama-qarsılıq mánilerdi (antonimler) ańlatıwda óz paradigmalarına iye. Sonlıqtan, bul topardaǵı birliklerdi «sózlerdiń leksikalıq toparları», yamasa «paradigmatikalıq qatnastaǵı sózler» dep toparlastırǵan maqul.

1.1. Kóp mánili sózler. Kóp mánili sózler til strukturasınıń ıqshamlılıǵın támiyinleydi². Qaraqalpaq tilinde qollanılǵan kóp mánili sózler kontekstte hár qıylı awıspalı mánilerde jumsalıp, tilde sóz qollanıw imkaniyatınıň kehliginen derek beredi. Balanı *bas* qılıp, jolǵa rawana boladı («Sharqıpálekli bala», 26-b.). Hayalı jigitke: «qıynalma, hár bir istiń *bası* qıyın bolsa, aqıbeti jaqsı boladı...» («Gúlzámze», 43-b.).... - «Anaw jerde tawdiń *basında* bir bulaq bar...», -dep jigitke aytadı («Gúlzámze», 43-b.). ... Ziyba wáde bergen qudíq *basına* jetip keledi («Ziyba menen Ziynep», 264-b.).

²Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, «Фан», 1981, 209-бет

«*Bas*» sózi basshı, basqarıwshı, jumıstıń baslanıwı, dáslepki bólimi, tawdıń joqarısı, tóbesi, qudıqtıń dógeregı mánisin bildirip, awıspalı mánide jumsalǵan. Sózdiń tiykarǵı mánilerine salıstırǵanda onıń awıspalı mánileri tásirli, obrazlı hám kórkemliliǵı kúshli bolıp keledi³. Kóp mánili sózler tilde bar bolǵan sózlerdiń jańa mánilerin payda etedi: Patsha almanı *awzına* basayın degende, ... («Gúlzámze», 43-b.). ... sol qapınıń *awzında* bir bádbesher qara jılan ısqırıp turadı («Gúlzámze», 45-b.). Bala qorqa-qorqa otawdıń *awzına* barıp ishkerige qarasa, ... («Bir qısım topıraq», 165-b.). Garrı tulıptıń *awzin* baylaydı («Jansap», 49-b.). Qudıqtıń *awzına* barıp únilse, ... («Bilgish shopan», 256-b.) Mısqal periniń jatqan jayınıń mýyeshinen *awız* shıǵarǵan eken («Asan genje», 65-b.). Asan genje qumırısqaniń ininiń *awzına* qapsırılıp qalǵan kesekti alıp taslap, ... («Asan genje», 64-b.).... senlerdiń toqsan qaqpənińniń *awzin* jawıp qoyǵanım joq («Ógiz baqqan úsh jigit», 270-b.).

Awız sóziniń bir neshe mánileri berilgen. «*Awız*» tuwra mánide adamnıń mûshesin bildirse, qapınıń aldı tárepin, tulıptıń tesigin, zat salıw ushın arnalǵan orındı, qudıqtıń suw alıw ushın arnalǵan jerin, inge kiriw-shıǵıw tesigin, ań uslaw quralı qaqpənnıń bólegin bildirip awıspalı mánide jumsalǵan. Usı sózdiń kóp mánide jumsalıwı insanlardıń dúnya tanımı menen baylanıslı. Óytkeni, olardıń tábiyat hádiyseleri, zat hám olardıń atalıwı haqqındaǵı pikirleri qansha keń bolsa, olardı ataw mûmkinshilikleri de sonsha artadı. Nátijede bir sóz arqalı bir neshe mánini bildiriw imkaniyatı júzege kelip, sózlerdiń kóp mánılıgi payda boladı: Shámshiy oqıwın tamamlaǵannan keyin, atasınıń ustalıq ónerin iyelewge kirisedi (Usta Shámshiy, 280-b.). Shayxı Abbaz hár túrli urıs ónerlerin qollanıp, qalmaqtıń jeti palwanın óltiredi (Shayxı-Abbaz, 121-b.). «Óner»-kásıp, *usıl*, *tásıl* mánisin bildirgen.

«Ayaq» sóziniń mánisi.

³Абдиназимов Ш. Бердак шығармалары тили. Тошкент, 2006, 199-бет.

<p>Tiykarǵı mánisi (bir mánılıgi)</p> <p>Ayaq - janlı zatlardıń denesiniń bir bólegi, múshesi.</p>	<p>kóp mánılıgi:</p> <pre> graph LR Ayaq[Ayaq] --> kosheniń[kósheniń] Ayaq --> aydin[aydín] Ayaq --> jildin[jíldiń] Ayaq --> istin[istiń] Ayaq --> sabaqtin[sabaqtıń] </pre>
--	--

Mısalı: Dúnyadaǵı eń awır júk te, jeńil júk te – muhabbattıń júgi. Onı jáne de salmaqlandırıw da, jeńilletiw de hár kimniń ózinen górezli.

- Dúnyada eń názik sabaq ta, mıqlı sabaq ta muhabbattıń sabagi, onı úziw de qayta bekkemirek qılıw da hárkimniń ózinen górezli.

Adamnıń ózine qurǵan dozaǵı - óz muhabbatına qıyaneti. Onnan da awır dozaǵı – kúnshilligi!

Adamnıń ózine qurǵan beyishi – kisilerge jaqsılıǵı, muhabbatına isenimi (T. Qayıpbergenov).

1.2. Omonimler. Leksikalıq omonimler-leksemalardıń aytılıwı hám jazılıwındaǵı teńlik qubılısı. Mısalı: ot (alaw, jalın) – ot (maysa, shóp). Leksikalıq omonimiyada eki túrli qubılıs bar: omonimler hám omoformalar.

1. Omonimler - forması sesleniwi jazılıwı jaǵınan bir qıyli, al mánileri hár qıyli (bir-biri menen óz- ara baylanısı joq) leksemalar bular omonimler, omoleksemalar depte ataladı. Bunday omonimlerdiń kóphılıgi bir sóz shaqabına qatnashlı, sonlıqtan olardı aytqanda grammaticalıq forması bir qıyli boladı. Mısalı: at (ism) – atım, atıń, atı; attı, attıń, atqa; at (haywan) – atım, atıń, atı; attı, attıń, atqa.

Bos (kelbetlik) – ishine hesh nárse salınbaǵan; Mısalı: bos shelek; bos (kelbetlik) – bekkem baylanbaǵan mánisinde.

Bul tiptegi omonimler (omonim omoleksemalar) hár qıyli sóz shaqablarına qatnashlı bolıwı da mümkin.

2. Omoformalar – ayırm grammaticalıq formalarda óana birdey bolıp keletugıń leksemalar. Bular omoforma, omoleksemalar depte ataladı. Mısalı: buǵan sur

(atlıq: qarakól teriniń sortı), sur (kelbetlik: kúl reń) leksemaları kiritiledi, biraq atlıq sóz shaqabındaǵı sur lekseması túrlengende (surdı, surdiń, surǵa bolıp keledi). Demek, omoforma bolıw hár qıylı sóz shaqaplarına qatnaslı leksemalardıń ayırım grammaticalıq formalarına ǵana baylanıshı.

Omoformalarda túbirge qosılıp atırǵan affiksler forması jaǵınan birdey boladı. Soǵan qaray bunday qosımtalar omoaffiksler esaplanadı. Omonim omoleksemalar sóylewde hár qıylı formalarda ushrasadı. Demek, sóylewde omonimler de, omoformalar da sóz formalar omonimiyasın payda etiwi mümkin. Omonimlerdiń payda bolıw sebepleri hár qıylı.

1. Tilimizde burınnan bar ayırım sózler forması jaǵınan birdey bolıp keledi.
2. Bir mánili sóz leksikalıq máninin awısıwı nátiyjesinde kóp mánili sózge aylanadı, soń tuwra máni hám awıspalı máni ortasındaǵı baylanıs joq bolıp bir sóz tiykarında eki basqa-basqa leksema payda boladı: Mısalı: kún (quyash) – kún (sutka, kún shıqqannan jáne kún shıqqanǵa shekem bolǵan waqıt, 24 saat).
3. Basqa tillerden ózlestirilgen ayırım leksemalar qaraqalpaq tilindegi anaw yaki mınaw leksemaǵa forması jaǵınan birdey bolıp keledi: Mısalı: tay (qaraqalpaq tilinde attıń eki jasardan kishi balası) – tay (úlken top qılıp taqlap baylangan zat).
4. Basqa tillerden ózlestirilgen leksemalar arasında da forması jaǵınan birdey bolǵan sózlerdiń ushırasıwı nátiyjesinde.
5. Leksemalardıń jasalıwı da geyde omonimlerdi payda etedi.

Omonimiya hám polisemiya qubılışları ortasında belgili bir uqsaslıq bar. Uqsaslığı: omonimiyada da, polisemiyada da forması jaǵınan bir qıylı boladı, hár eki jaǵdayda birden artıq máni sáwlelenedi. Ózgeshelikleri: omonimiyada forması jaǵınan bir qıylı bolǵan eki yamasa onnan artıq sóz leksema názerde tutıladi; polisemiyada bolsa bir neshe mánisi bar bolǵan bir leksema haqqında sóz boladı. Omonim leksemalardıń mánileri hár qıylı boladı, bul mániler ortasında baylanıshı.

joq. Kóp mánili sózlerdiń mánileride hár qıylı, biraq olar ortasında baylanıs bar: olar máni awısıwı tiykarında payda boladı.

Bóz (1) – gezlemeniń bir túri. Bóz (2) - ósimliktiń bir túri. Bular forması bir qıylı biraq mánileri hár qıylı bolǵan eki leksema (omoleksemalar) esaplanadı.

Bel (1) – omırtqa baǵanasınıń tómengi bólimi; 2) adam gewdesiniń orta bólimi; 3) qanday da bir predmettiń orta bólimi (góptiń beli). Bunda bir bel leksemasınıń 3 túrli mánisi berilgen bul mániler ortasında baylanıs bar.

Tilimizde leksikalıq omonimler bolǵan qubılıslar da bar. Bular tómendegiler: Omonimler hám omoformalar til hám sóylewde ózine tán uslublıq qural xızmetin atqaradı. Mısalı:

Jaqsılar insannın kewilin bezer,

Jamanlar peyilinen adamlar bezer.

Qaraqalpaq tilinde jumsalǵan aspan mánisindegi kók sózi reń mánisindegi kók sózi menen sırtqı formasınıń birdeyligine qaray omonim boladı:...jerden izlegenim *kókten* tabıldı,-dep qasqır eshekti aldaydı («Sum eshek», 224-b.). Sol kúni keshte shatırdıń qaptalında bir *kók* eshek payda boldı («Qulamet tóre», 198-b.).

Omonimler tiykarınan bir sóz shaqabınan boladı. Bunday omonimler kóbinese atlıq hám feyillerde ushırasadı⁴.

Atlıq sóz shaqabınan bolǵan omonimler ertek tilinde ónimli ushırasadı: shańaraq – qara úydiń bir bólegi (atlıq) – shańaraq – sem`ya, xojalıq (atlıq), qabaq – ıdıs túri (atlıq) – qabaq - dene múshesi (atlıq). Qoyshi *qabaq* penen suw tasayı beredi («Aldar kóseniń hiylesi», 264-b.). Uyqılamasa *qabaq* jaman, ishpese tamaq jaman, bir shuqır jer bolsa taslayın,-dep bir jerje barsa, aldinan bir biyik jer shıǵadı («Násiyhat satıp alǵan bala», 279-b.). Men otırıp *shańaraq* bolaman ba, ózińniń

⁴Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 146-бет

waqtıxoshlığıń biledi (Tiyin, 163-b.). Endi úyge *shańaraq* kerek boladı («Tiyin», 164-b.). «Jaman aytpay jaqsı joq» degen, eger sen óleǵoysań, shúkir, qolda *jan* bar, qudanıń bergen baǵı-dáwleti bar... («Máslahát», 276-b.). Men bolsam jas *jan* edim, qay waqta da men sizlerge at-ton bolarman... («Batır bala», 33-b.).

Qabaq - úy tutınıw buyımı suw qabaq hám adamnıń dene múshesi bólegi mánisinde jumsalǵan. Shańaraq - awıspalı mánide xojalıq, tuwra mánide qara úydiń shańaraǵı mánisin, al *jan* sóziniń biri - mal, biri - adam mánisinde jumsalǵan.

Frazeologizmler quramındaǵı feyil sózler óz ara omonimlik qatnasta keledi: bas qosıw – xojalıq bolıw (feyil), bas qosıw – birigiw jámlesiw, kórisiw (feyil). Eger úylenbegen bolsańız, daladan tawıp aldım demeseńiz, men sizge *bas qosar* edim,-deydi («Opa sawdager», 114-b.). Sol sawdagerdiň úyinde bayağı úlken háziret ullı pir, mına patsha atama usaǵan patsha da kelip *bas qosqan* eken («Opa sawdager», 119-b.).

Hár qıylı sóz shaqaplarının bolǵan omonimler - omoformalar⁵.

Alaman (atlıq)-alaman (feyil): Qız terezeden qarasa neshshe miń *alaman* jay salıp júrgen, jer-kókke sıymayıdı («Abat batır», 8-b.). Úsh kızı menen mama joq, *alaman* degen kızı joq («Abat batır», 9-b.).

«Alaman» xalıq, kóp adam hám háreket mánisin bildirgen.

Qara (feyil)-qara (kelbetlik): Qırın aǵa, ele de aylanıp *qara*, barmaǵan jerleriń bar shıgar,-dedi («Qırın», 13-b.). *Qara* jılan aq jılangá zorlıq qılıp óltireyin dep atır eken («Mashaqatlı turmıs keshirgen jigit», 23-b.). «Qara» - háreketti hám reńdi bildirip tur.

Táwir (ráwish)-táwir (kelbetlik): Usı kız meni *táwir* albıratıp tur,-deydi («Áǵash at», 101-b.). Eger kız *táwir* bolsa, bas ushındaǵı shıra qızdıń ayaq ushına qoyılsın,... («Áǵash at», 101-b.). *Táwir* - muǵdardı hám adamnıń fiziologiyalıq halatin bildirgen.

⁵Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили, Тошкент, 1965, 146-бет

Kóp (ráwish)-kóp (atlıq): Gáp kópke sozilmadı («Ógey ana», 175-b.). Jigit jiynalǵan kópke barsa, ... («Ójet bala», 136-b.). *Kóp*- muǵdar hám adam mánisinde jumsalǵan.

1.3. Sinonimler. Leksikalıq sinonimler – leksemalardıń bir-birine jaqın máni ańlatiwına qaray toparlarǵa birigiwi. Mısalı: bári, hámmesi, jámi, gúlli.

Leksemalardıń bunday toparlarǵa birigiwi til biliminde sinonimlik qatarlar dep ataladı.

Hár bir sinonimlik qatarda:

a) leksemalardıń mánileri jaqın, al aytılıwı, qollanılıw shegarası hár qıylı boladı. Mısalı: azat, erkin, húr leksemaları bir denotattı – óz erki, huqıqına iyelikti bildiredi, biraq olarda óz-ara parıqlanıwshı semalar bar.

Sinonimlik qatarlardıń dominantası boladı. Mısalı: júz, bet, ápsher (dominanta júz); jalǵız, jekke (dominanta jalǵız).

b) Sinonimler bir sóz shaqabına birigedi: Mısalı: shıraylı hám gózzal (kelbetlik).

1. Sinonimlerdiń mánileri: Sinonimlerdiń mánileri birdey emes, al bir-birine jaqın boladı. Mısalı: úlken, náhán, giddiman, taynapır leksemaları bir nársenin úlkenligin bildirip bir sinonimlik qatarǵa birigedi, biraq olarda sol mánini bildiriw dárejesi bir qıylı emes.

2. Stillik sinonimler. Bunday sinonimlerdiń leksikalıq mánisi unamlı hám unamsız boyawlar (stillik semalar) menen beriledi, usı stillik semalar sinonimlerdiń stillik qural sıpatındaǵı xızmetin belgileydi. Mısalı: ırjıyw, jılmayıw leksemalarında bir leksikalıq máni – dawıs shıgarmay miyıqtan kúliwdi bildiredi, biraq sol máni hár bir leksemada hár qıylı boyaw menen berilgen.

3. Awızeki sóylew tiline tán sinonimler: Mısalı: *azǵana*, *kirttay* sinonimleri menen bir qatarda qaraqalpaq tiliniń qubla dialektinde qollanılıw órisi sheklengen leksikaǵa kiretuǵın *jindey* lekseması qollanıladı.

4. Kontekstlik sinonimler: Til birligi sıpatında ózara sinonim emes leksemalardıń belgili bir kontekstte sinonim bolıwı.

Kontekstte sinonimlesiw qubılısı ásirese, sóylewde, kórkem shıǵarmalarda kóp ushırasadı. Mısalı: avtor leksemasın alıp qarayıq. *Avtor* leksemasınıń sememası quramında jazıwshı, shayır, alım sıyaqlı bir qatar semalar jámlengen. Demek, bul leksemanıń mánilik jaqtan kólemi biraz keń. Kontekst ishinde *avtor* sememasınıń usı semalardan biri aktuallasadı. Mısalı: roman, gúrriń sıyaqlı kórkem shıǵarmalar haqqında sóz bolǵanda avtor lekseması tek jazıwshı mánisinde qollanıladı. Demek, *jazıwshı* leksemasınıń kontekstlik sinonimine aylanadı.

5. Sinonimiya hám polisemiya ortasında belgili bir baylanıs bar. Sonday-aq sinonimler sóylewde stillik xızmet atqaradı hám sóylewdiń tásirli, pikirdiń anıq hám obrazlı bolıwın támiyinleydi.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerdiń bir toparı sózlerdiń kóp mánılıgi tiykarında payda bolǵan: ...barlıq jay-múlk, *dúńya*-mal iyesiz qalǵan («Mashaqatlı turmıs keshirgen jigit», 19-b.). Ólmesimnen burın bar *dúńyanı* sizlerge úlestirip bereyin»,-depti. ... biyshara ǵarrı *dúńyadan* ótipti («Batır bala», 40-b.). Patsha qızın hesh jarıq *dúńyaǵa* shıǵarmaydı, ... («Arpamádiyan», 92-b.). *Dúńya*-«baylıq», «ómır», «jáhán», «álem» mánilerin bildiredi hám usı bildirgen mánileri menen sinonimlik qatardı payda ete aladı. Bunday kóp mánili sózlerge sinonim tawıp qoyıw ushın, birinshi náwbette, olarǵa mánilik jaqtan qarama-qarsı antonim sózlerdi tabıw kerek. Tek sonnan keyin ǵana olardıń kontekstte qanday mánide kelgenligi anıqlanadı hám sinonim tabıwdı jeńillestiredi.

Qaraqalpaq tilinde ózlestirme sózler arqalı payda bolǵan sinonimler bar. Arab-parsı tilinen ózlestirilgen sóz benen óz sózlik qatlamǵa tiyisli sóz bir-biri menen sinonim boladı: Bir *waqitta* qattı dawıl turdı. Bir *mezgilleri* dawıl tı̄m-tı̄ris boldı («Abat batır», 8-b.). Sol jerde Ásenge oy keledi («Nurqızarın», 90-b.). Oǵan *qıyal* menen tigilgen teńiz qoyınıń shógirmesin taptrıw kerek,-dedi wázir («Gúlzámze», 42-b.). Sol *qalaniń* túbinen dár`ya ağıp turadı eken... («Abat batır»),

4-b.). Neshe kúnler jol júrip Abat batırdıń *sháhárine* keldi. Áne, barlıǵı bir aqsham *miyman* boldı («Abat batır», 6-8-b.). Garrı tórt-bes kún *qonaq* bolgannan keyin... («Aqqubay patsha», 16-b.).

Sinonimler sózlerdiń awıspalı mánige ótiwi nátiyjesinde de payda boladı. Bunday sinonimlerdi A.A. Reformatstkiy kontekstlik sinonimler dep ataydı⁶. Eger de sóz awıspalı mánide kóbirek qollanılsa, ol hámmege belgili bolǵanlıqtan ózine mániles sóz benen sinonim boladı. Usınday sózlerdiń biri shaytan, túlki sózleri bolıp, bul sum, hiyleker adamlardı bildiriwde jumsaladı: Túlki duwaxan jigit edi. Ózi algır, epshil, *shaytan* edi. Mısaldaǵı bul sóz sum adam mánisin bildirip, substantivlesip tur.

Dialektlik sózler ádebiy tildegi sıńarları menen sinonim boladı: Xan hám wázirleri jiynalısıp «bul *neshik* awhal boldı, ... («Gúlzámze», 45-b.). - Ol *qanday* kemislik?,-depti patsha wázirine («Xansyat», 215-b.). Bala kúndegi *kári* menen mallardı qaytarıp kelip júre beredi («Batır bala», 34-b.). Sonda anası: - Áy, balam, ákeńniń *kásibi* qurısın, ... («Xansyat», 212-b.).

Sinonimler dialektlik sózler arasında da ushırasadı: Áwel haq dep əziń shıqtıń *saltan* basıń shikargá... («Tazsha balaǵa tabılǵan qız», 347-b.). İshinen *jalqı* ılaq shıǵadı («Aqıl jasta emes», 547-b.). Mısalda jeke, bir əzi, birew mánisin bildiretuǵın dialektizmeler sinonim bolǵan.

Mánileri bir-birine jaqın sózler juplasqanda olardıń jeke mánileri ulıwmalasıp, bildiretuǵın mánisi keńeyedi: ...dárwazanı ashsa *túri-túsi* usaǵanı menen kózi usamaydı («Shayx-Abbaz», 127-b.). Buniń *bet-ápsherine* kózin tikken basqalar... («Bilgish shopan», 257-b.). Sol jerdi *mákan-jay* etti («Shayxı Abbazz», 122-b.). *Túri* sózin *túsi*, *bet* sózin *ápsher*, *mákan* sózin *jay* sózi tolıqtırıp, mánisin ele de keńeytken. Mánileri bir-birine jaqın sózler juplaspastan-aq bir kontekst ishinde qatar qollanılıw jaǵdayların da ushıratıwǵa boladı. Bunday sózler pikirdi ele de ótkirlestiredi. Mısalı: ...kórmek bolsań *diydar jamal*, aqılsız tuwǵan Muratqan... («Muratqan», 107-b.). Bul láshkerlerdiń ishinde *uri gázzap* bar edi

6. Реформатский А.А. Синонимы в русском языке. Журн. Русский язык в школе, 1959, №3, С.6

(«Batır bala», 38-b.). *Burinǵı áyyemgi* zamanda bir xan bolıptı («Gúlziyba», 199-b.). Bunday biriniń mánisin ekinshisi tolıqtırıp, qatar qollanılǵan mániles sózler pleonazmǵa mısal bola aladı.

Sinonimiya qubılısı frazeologizmler arasında da bar ekenligi mísallarda kórinedi: Jállatlar sol jerde *awzı ańqayıp ashılıp* qala beredi («Sharqıpálekli bala», 25-b.). Bunday baǵdı hesh ómirinde kórmegen bala *aqılı hayran qalıp*, baǵdıń ana jaǵına, mına jaǵına kúnde qídıratuǵın ádetke ushıraydı («Xan qádirlegen kishi kúyew», 168-b.). Xan bunı kórip, *aqılı lal bolıp* turǵanda Meytin aytadı... («Gúlziyba», 211-b.). Biraq kórgen bilgen adam bolmay patsha pánt jewi menen *jaǵasın uslap qaladı* («Altın tawıq», 74-b.).

Adamnıń tańlanıw, hayran qalıw sezimleri frazeologiyalıq sinonimler menen hár túrli variantta berilgen. Bul pikirdiń qaytalanbawı, ertek tiliniń kórkemliliginiń artıwı ushın úlken áhmiyetke iye.

1.4. Antonimler. Antonimiya-leksemalardıń bir-birine qarama-qarsı máni ańlatıwı tiykarında belgili bir toparǵa birigiwi. Antonimlik juplıq – óz-ara qarama-qarsı mánili eki sóz.

Kontekstlik antonimiya – tilde antonimlik qatnasta bolmaǵan sózlerdiń belgili bir kontekst ishinde antonimlik qatnasqa túsiwi.

Leksikalıq antonimler leksemalardıń bir-birine qarama-qarsı máni ańlatıwı tiykarında toparǵa birigiwi: aq hám qara, qalıń hám juka.

Antonimiya qubılısı tiykarınan, bir sóz shaqabı leksemaları sheńberinde júz beredi.

Kelbetliklerde: a) kólemine qaray: úlken hám kishi, bálcı hám pás; b) jas belgisine qaray: jas hám garri; xarakterine qaray: saqıy hám sıqmar; v) maza dám belgisine qaray: ashshı hám mazalı.

Waqıt, halat, muǵdar mánili leksemalar sheńberinde de antonimiya qubılısı júzege keledi: a) keshe hám erteń, b) tez hám áste, v) kóp hám az. Bul leksemalar belgili bir sóz shaqabına qatnashı.

Athıqlarda: tún hám kúndiz. **Feyillerde:** qarama-qarsı háreket mánisin bildiriwshi feyillerde: barıw hám keliw, kiriw hám shıǵıw.

Antonimiya qubılısı kelbetliklerde kóp ushıraydı.

Leksikalıq antonimiya eki leksema arasında júz beredi. Bul eki sóz antonimlik juplıqtı payda etedi, biraq antonimlik juplıq jup sóz degendi ańlatpaydı. Mısalı: úlken hám kishi – antonimlik juplıq (ondaǵı hár bir sóz óz aldına górezsiz leksema), úlken-kishi bir jup sóz, ol ulıwmalasqan bir mánige iye. Demek, úlken hám kishi qarama-qarsı mánili eki leksema bolǵanlıǵı ushın olar bir-birine antonim, úlken-kishi jup sózi bolsa antonimlerdiń qatnasiwında jasalǵan bir leksemalar. Antonim bolıw ushın álbette, eki sóz (leksema) bolıwı, bul eki sóz ózara qarama-qarsı máni bildiriwi shárt.

Antonimiya hám polisemiya qubılısları ózara baylanıslı: kóp mánili leksema óziniń bas mánisi menen bir antonimlik juplıqqa kirisiwi múmkin. Til biliminde antonimlerdi anıqlaw boyınsha qarama-qarsı pikirler de bar.

Feyildiń bolımlı hám bolımsız formaları (bardı hám barmadı), barayın hám barmayıń, kórgen hám kórmegen sıyaqlı formaları) ayırim ilimiy ádebiyatlarda «antonimlerdiń ayriqsha bir tipi» dep qaraladı. Tiykarında bular eki leksema emes, al bir leksemanıń eki (bolımlı hám bolımsız) forması. Antonimiya bolsa eki leksema arasındaki mánilik baylanıs.

Leksikalıq antonimler stillik xızmet atqaradı. Olar tekstte (antiteza) xızmetin atqaradı sol arqalı qubılıs hám halatlardaǵı qarama-qarsılıqlardı, ayırim obraz hám personajlardıń ishki dúnyasındaǵı qarama-qarsılıqlardı támiyinleydi.

Antonimler naqıl-maqallarda stillik xızmet atqaradı – turmıslıq tájiriybeleri naqıl-maqallar tiline say tásırılı súwretlew múmkinkılıgın beredi. Máselen:

Jazǵı miynet – qısqı ráhát

Miynetten dos artar, ǵıybattan dushpan

Dos ashıtıp aytar, dushpan kúldirip

Jaqsı dos – jan azıǵı

Jaman dos – bas qaziǵı

Qaraqalpaq tilindegi antonimler adam hám haywanlarǵa tán qarama-qarsı belgilerdi bildiredi: ...sol ushın da onıń bası jartı bolıp tuwilǵan, aqıl-esi *kemis* («Jartıbas batır», 18-b.). ... Oraldıń aqılı *pútin* hám batır jigit («Oral batır», 19-b.). Bular patsha aldınan bosaǵannan soń *saw-salamat* úylerine qaytadı («Ziyba menen Ziynep», 271-b.). Ótken jılı qattı *qáste* bolıp awırıp edim, ... («Duzaqshı ǵarri», 99-b.).

Mısaltarda adamnıń fiziologiyalıq jaǵdayı menen baylanıslı antonimler jumsalǵan.

Adamlardıń sotsiallıq hám ekonomikalıq ahwalın bildiriwshi antonimler de bar: ... Álimbet hám Qálimbet degen eki *kámbaǵal* adamlar bar eken («Muradına jetken ashıqlar», 42-b.). Sháhárdıń shetinde Qálimb. degen *jarlı* kisi bar («Muradına jetken ashıqlar», 44-b.). Bala bir neshe kún jol júrip eline kelip, ǵarrisına aman qosılıp, *bay*, *dáwletli*, perzentli bolıp, murat-maqsetine jetedi («Qara atlı bala», 235-b.). Tómendegi mısalda adamlardıń psixologiyalıq halatına baylanıslı antonimler jumsalǵan: ...tuwmasam da tuwǵanday balam eter edim, eń bolmasa atı-jónin de bilmedim-aw,-dep *ókinishte* qalǵan edi («Xan qádirlegen kishi kúyew», 174-b.). Buniń tirilgen *quwanishi* menen saǵan ne boldı dep te soramaydı («Ógey ana», 185-b.).

Ayırım antonimler haywanlardıń fiziologiyalıq halatın bildiredi: -... meniń enshime tiygen bir ǵana tuwsham bar edi, ózi de genje *buwaz* edi («Sheshen bala», 237-b.). Onıń jalǵız *qısır* sıyırin otlaqlı jerge jetelep baǵıp, ... («Ágash at», 100-b.).

Antonimler adam hám haywanlárǵa tán qarama-qarsı belgilerdi bildirip qoymastan, predmet hám qubılıslarǵa tán bolǵan ózgesheliklerdi de sıpatlaydi: *Tar* qapılı *keń* saraylardan ótip, xanniń aldına barıp sálemin beripti («Sheshen bala», 239-b.).

Mısaldağı *keń* hám *tar* antonimi kólem hám ólshem menen baylanıslı. Ertek tilinde aralıq penen baylanıslı antonimler de jumsalǵan: ... baxtılarınıń *uzaq* jolı bar elden kelgen adamǵa saziwar bolǵanların aytısıp baratır edi («Ógey ana», 183-b.). Bir waqıtta iyttiń dawısın *jaqın* jerden esitken bóriler biriniń izinen biri shubırısıp ketip qalıptı («Quw gelle taqqan kempir tuwralı», 240-b.).

Qaraqalpaq tilinde hárekettiń qay tárizde orınlaniw usılı menen baylanıslı antonimler de ushırasadı: Kempir *áste* aqırın ayaǵın basıp, ortadaǵı otawdıń esigin kóterip qarasa, ... («Xansayat», 220-b.). Molla: -Men jalǵan sóylemeymen Sahıpjıan, *tez* atlan, nashar bala, múmkın adasqan shıǵar,-depti («Ínta páriy», 235-b.).

Frazeologizmler de óz ara qarama-qarsı mánilik qatnasta keledi. Olar adamnıń hár qıylı hal-jaǵdayın, keypiyatın, minez-qulqındaǵı ózgesheliklerdi bayanlawda sheber qollanılǵan: ... baybatsha *kózine uyqi* *tıǵılıp* kútıp otırıwǵa máderi qalmayıdı («Ziyba menen Ziynep», 264-b.). Barmaǵı uwday ashıp, *uyqısı chayday ashıladı* («Ziyba menen Ziynep», 266-b.). Ol usınısı menen turmay «úlken-úlken arbalar, úlken-úlken jollar, úlken-úlken túyeler» dep qayta-qayta *awzına kelgenin aytıp sandıraqlaydı* («Aqıllı qatın», 140-b.). ...qızınıń bunday awhalǵa túskenine qattı qıynalıp *ishinen suwday tinip*, kóp waqıt sóylemey otıradı («Ziyba menen Ziynep», 269-b.).

Qaraqalpaq tilindegi antonimlerde kontekstlik antonimlerdiń bar ekenligi dıqqatqa ılayıq. Mısalı: Hayali jigitke: «qıynalma, hár bir istiń *bası qıyın* bolsa, *aqibeti jaqsı* boladı...» («Gúlzámze», 43-b.). Elshiler kelip aytı: -Háy gódek, *elmiseń, jawmisań?* El bolsań qarındasıńdı bizler patshazadamızǵa aytırıp alıp beremiz. Joq, dushpan bolsań kórgenińdi kórsetip, basıńdı tánińnen ayırıp, qarındasıńdı olja qılıp alamız!,-dedi («Ógey ana», 178-b.). ... -Áy jániwarlar, bul

ne ándiyshe, biriń *solip*, biriń *tolip* otırsızlar, («Báháwáddinniń jalǵız balası», 181-b.). Chayxanashı diyqanniń bul isine ashıwı kelip, bunıń *jinli* ekenligin, yaki *duris* ekenligin bilmeydi («Diyqan», 337-b.).

Kontekstlik antonimler kóbinese awıspalı mánilerde júzege keledi. Olar awızeki sóylew protsesinde kóbinese ózgeriske ushırap qollanıladı.

Antonimler kóp mánilik qubılısına iye. Óytkeni, qálegen sózdiń antonimlik sıňarın úyrengengenimizde, ol sózdiń basqa qosımsha mánileri de esapqa alındı. Sonda antonimlerdiń sózdiń barlıq mánileri menen antonimlik qatnasqa túspey, tek ǵana bir mánisi menen qarama-qarsı mánide bola alatuǵınlığı aniqlanadı: Tawdılń *basınan* úlken bir quş keledi de, tulıptı kóterip alıp jóneydi («Jansap», 53-b.). Ján-jaǵına qarap tursa, tawdılń *etegine* tigelgen bir aq otawǵa kózi túsedı («Batır bala», 34-b.). Mısallarda *bas* hám *etek* sózleri awıspalı mánide kelgen. Olar *joqarısı/tómeni* mánileri menen antonim bolǵan.

Juwmaqlap aytqanda, antonimler kórkem shıǵarmada leksika-semantikalıq qurallar xızmetin atqara alatuǵın sózlerdiń biri esaplanıp, olar tilde adamlardıń zatlardı, qubılıslardı, belgilerdi bir-biri menen salıstırıwı nátiyjesinde payda bolǵan qarama-qarsı mánilerden turadı.

1.5. Giponimiya, gradionimiya, partonimiya qatnasları.

Giponim – *túr* túsinigin bildiretuǵın leksema. Gradionimiya – leksemalardıń mánilik toparlarında belginiń dárejeleniwi. Partonimiya – leksemalardıń mánilik toparlarında pútin, bólek qatnaslarınıń bildiriliwi.

Giponimiya – sózlik baylıqtaǵı leksemalardıń basqıshpa-basqısh baylanısından kelip shıǵatuǵın mánilik qatnaslar. Bunday baylanıslardıń mánisi sonda, tar túsinik yaki máni bildiretuǵın leksemalar keńirek túsinik yaki máni bildiretuǵın leksemalar menen túr (giponim) hám jınıs (giperonim) baylanısında boladı, bunday baylanıs birlestiriwshi (integral) semalar arqalı ámelge asırıladı. Máselen, *lala* leksemasınıń mánisi *gúl* leksemasınıń mánilik quramına, *pishiq* leksemasının mánisi *haywan* leksemasınıń mánilik kuramına kiredi. Bunday basqıshpa-basqısh mánilik baylanıs

yaki qatnas ásirese, anaw yaki mınaw mániniń terminologiyalıq sistemásında keń tarqalǵan. Sonday-aq botanikada *tır* túsinigi *semya* túsinigi quramına, *klass* túsinigi eń úlken kategoriya esaplanatuǵın *tip* túsinigine kiredi. Leksemalar mánisindegi mine usınday baylanıs gipo - giperonimikalıq (túr-jinis), partonimikalıq (pútin-bólek) baylanıs dep qaraladı. Bul baylanıslar sózlik baylıqtıń, ondaǵı ayırım terminologiyalıq sistemanıń qurılısın belgileytuǵın áhmiyetli faktorlardan esaplanadı. Bunday usıllar menen tildegi leksemalardıń paradigmaları (leksemalardıń mánilik toparları) anıqlanadı. Máselen, *kiyim* mánili sózler toparı: telpek, kóylek, kostyum, shalbar, tufli hám t.b.; *ósimlik* mánili sózler toparı: ot, shóp hám t.b.; terek mánili sózler toparı: tal, torańıl, qaraǵay hám t.b.

Tildiń sózlik baylıǵın sistema sıpatında úyreniwde leksemalardıń gipo-giperonimikalıq qatnaslarına súyeniw úlken áhmiyetke iye: Ol tábiyat hám jámiyettegi zatlardıń, waqıya-qubılıslardıń tildegi atamaları bolǵan leksemalardıń mánisin hám sol mániler arqalı barlıqtaǵı nárse-qubılıslardıń ózleri haqqındaǵı túsiniklerin ulıwmalastırıw hám parıqlaw múmkinshiligin beredi.

Gradionimiya-leksemalardıń mánilik toparları aǵzalarında anaw yaki mınaw belginiń dárejeleniwi. Bunday dárejeleniw bir túr sıpatında qaraladı hám sol qatardaǵı bas sózge baylanıslı belgilenedi. Máselen, *jas* belgisine qaray (bas sóz ajıratıp kórsetiledi): qız-jawan-hayal; buzaw-baspaq-tana-sıyır. *Belgige qaray*: shıraylı-suliw-kórkem-gózzal; *háreketke* baylanıslı: júriw-juwırıw-jeliw-shabiw.

Gradionimiya qubılısı ózbek xalqınıń klassigi A. Nawayınıń shıǵarmalarında ushırasadı hám onı túrkiy (ózbek) tiliniń baylıqlarınan biri sıpatında túsindirgen. Ol óziniń «Muhokamatul-luǵatayn» shıǵarmasında *jılaw* mánili sóz toparın sol dárejeleniw aspektinde analizleydi: *jılaw-eńirew-ókiriw* sıyaqlı.

Sońǵı 20-30 jıl ishinde ózbek til biliminde bul máselege ayrıqsha itibar qaratılmaqta. Leksemalardıń mánilik qatnaslarında dárejeleniw qubılısınıń úyreniliwi hár tárepleme áhmiyetli: sózlik baylıqtıń sistema sıpatındaǵı klassifikatsiyasın beriwdə, sinonimler hám antonimler sózligin dúziwde, leksikalıq

birliklerdiń stillik qural (stilistikaliq figura) sıpatındaǵı áhmiyetin belgilewde gradionimikalıq izertlewler nátiyjelerinen paydalaniw mümkin.

Partonimiya - leksemalardıń mánilik toparlarında pútin-bólek qatnaslardıń bildiriliwi. Máselen, avtomobil (pútin) - kuzov (bólek) –motor (bólek) –dóngelek (bólek) hám t.b.

Úy (pútin) – xana (bólek) – koridor (bólek). Bularda avtomobil hám úy leksemaları bas sózler.

Bizge belgili leksemaniń mánisinde barlıqtaǵı waqıya, qubılıslardıń mánisi bildiriledi, demek, mániler sistemasındaǵı pútin-bólek qatnasi tiykarında da, tiykarınan, barlıqtaǵı pútin-bólek qatnasların tilde sáwlelendiriw zárúrligi kelip shıǵadı.

Partonimiya qubılısin úyreniw sózlik baylıǵımızdıń sırin ashıw, sóz mánilerin anıq hám durıs túsindiriw kózqarasınan áhmiyetli. Bul qubılıs ózbek tilshi ilimpazları H. Nematov, R. Rasulov, E. Qilichev, B. Qilichevlardıń miynetlerinde belgili dárejede izertlengen.

1.6. Konversiya qubılısı. Konversiya termini til biliminde 1970-jıllardan baslap keń qollanila basladı. Konversiya sóz jasaw usiliniń bir túri bolıp, ol arqalı bir sóz óziniń quramı hám forması jaǵınan hesh qanday grammaticalıq ózgeriske ushıramay-aq, basqa sóz shaqabına ótip qollanıladı. Sonıń nátiyjesinde jańa mánidegi sózler payda boladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde sóz shaqaplarınıń bir-birine ótiw qubılısı keń tarqalǵan. Konversiya usılı menen jasalǵan sóz shaqaplarınıń ishinde ásirese, atlıqlar, kelbetlikler hám ráwishler kóplep jasaladı. Feyiller, sanlıqlar hám eliklewich sózler konversiya usılı menen basqa sóz shaqaplarının jasalmayıdı. Konversiyalıq qatnaslar qaraqalpaq tilinde mánili sóz shaqapları arasında, sonday-aq mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapları arasında payda boladı.

Sózlerdiń bir sóz shaqabınan ekinshi sóz shaqabına ótiw qubılısı tilimizdiń sózlik quramın bayıtıwdıń ónimli usıllarınıń biri bolıp esaplanadı hám tilimizdiń baylıǵın anıqlawda úlken áhmiyetke iye.

II BAP. Kóp mánili leksemalar

Polisemiya - bul til birlikleriniń sóylew protsesinde bir qansha mánini bildiriw protsesi. Mısalı, kitap sóziniń kóplegen mánileri bar: 1) «bet penen muqabadan, baspa yamasa qoljazba túrindəgi oqıw quralı»; 2) «úlken shıgarmanıń bólimi». Yamasa qozi sózi «qoydıń balası» hám «bala» degendi bildiredi. Bul kóp mánili sózlerde, qosımtalarda, sóz dizbeklerinde, súwretlew qurallarında bolıwı mümkin.

Eki ushlılıq tilde siyrek ushırasadı hám terminge, óndiriske, kásiplik leksikaǵa, sonday-aq jańadan payda bolǵan sózlerge qatnashı. Jańa sózler (neologizm) waqıttıń ótiwi menen basqa mánige iye bolıwı mümkin. Mısalı, xaker sózi neologizm, «kompyuterlik baǵdarlamarı buziwshı» degendi bildiredi. Bul sonday-aq «múldem joyǵısh» degendi bildiredi. Kóp mánili sózler metafora, metonimiya, sinekdoxa arqalı jasaladı.

Kóp mánili sózler. Sóylewde bir neshe mánini bildiretuǵın sóz - bul kóp mánili sóz. Tildegi sózlerdiń kóphiliginıń kóplegen mánileri bar, óytkeni eger adam kúndelikli turmısta jańadan payda bolǵan túsiniklerdiń hár qaysısı ushın bir sóz qollansa, onıń sanı júdá kóbeyip, esinde saqlanadı. Nátiyjede tildegi sózlerdi qollanıw qıyınday túsiniledi.

Hár qanday tilde tillik birliklerdiń hár qıylı dizbegi sheksiz túsinik penen oydı bildiriwge tırısadı. Nátiyjede tildegi bar sózge jańa máni qosıladı hám kóp mánili sózler payda boladı. Mısalı, tas sózi burın «suw tásır etpeytuǵın qattı yamasa sıngısh tábiyǵıy taw jınısın» bildirgen: Jolda tas bar. Keyinirek sózdegi «qattılıq» mánisi payda bolıp, «qayǵını joq etiw mümkin emes» mánisi qáliplesti: Meniń basım - tas.

Eki yamasa onnan da kóp mánidegi sóylewde qollanılatuǵın sóz kóp mánili yamasa kóp mánili sóz, al kóp mánili qubılıs polisemiya dep ataladı. Polisemiya grek tilinen alıńǵan poli, «kóp», semio «kóp» degen mánini bildiredi. Polisemiya - monosemiyaǵa qarama-qarsı (grekshe mono bir, semio mánisi). Mısalı:

Rux aspandı qushaqlaydı,

Qonıwǵa hám ushıwǵa arnalǵan orındı tańlań.

Birinen soń biri baqırıp,

Júrip kiyatırǵan kranlar. (T. J.)

Qosımsha (emotsionallıq hám stilistikaliq) mániler sózdi eki mánili etpeydi. Sebebi ol jeke túsinikti bildirmeydi, biraq túsinikke qosımsha máni qosadı. Polisemiya dáslepki máni túsinigine jáne qıyaldan basqa nárseniń mánisine tiykarlangan.

Kóp mánili sózler qansha sózdi bildirse de, sol zat, waqıya, is-háreket, ortaq belgi arasında baylanıs bolıwı kerek. Mısalı, bel sózi úsh zattı bildiredi, biraq olardıń arasında uqsaslıqqa tiykarlangan ulıwma belginiń («ortańǵı bólimi») bolıwı bir-biri menen baylanıslı. Mısalı: 1) Ol qanjardı beline baylap, attıń arqasına mindi; 2) Tawlardıń art jaǵı quladı.

Bekiniń, tas bol,

Iyıq tiresip, bir-birińizge súyeniń.

Kim sóz aytıwǵa batılı baradı?

Bir jan, bir dene, bir bas bolıń. (T. J.)

Kóp mánili sózler, qansha degen menen, sóz bolıp qala beredi. Kórkem máni sóylewde basqa sóz benen baylanısqan wakıtta kórinedi, al sóz sóylewden alınıp taslanganda onıń mánisi qaladı. Mısalı, tas sózi sóylew ortasınan bólingende «suw tásır etpeytugın qattı yamasa sínǵısh tábiyǵıy taw jınısı» degendi bildiredi.

Gez kelgen sózdiń sóylewde bir ǵana mánisi bar. Sebebi bul jaǵdayda sóylewshiniń bir mánisi bar, al sóylewdegi sol sóz basqa mánini ashpaydı.

2.1. Kóp mánili sóz dizbekleri. Kóp mánili sóz dizbegi bir neshe mánige iye. Mısalı, bas kóteriw: 1) «awızı duwali»; 2) «awızı jabıldı»; 3) «awızına aldı»; «esin jıynaw»: 1) «awızı menen oraq oradı»; 2) «awızı menen quş saladı»; «kózin ashti»: 1) «awızına aldı»; 2) «awızına qaradı».

Tekstten kóp mánili sóz dizbeginiń mánisi ayqın kórinedi.

Adamlar pikir alısıw barısında bir sózdi bir neshe mánide qollanadı. Nátiyjede kóplegen mánili sózler payda boladı. Kóp mánili sózler qollanılatuǵın kontekst, olar qollanılatuǵın kontekstte ayqın túsiniledi. Qaraqalpaq tilindegi kóplegen sózler polisemantikalıq. Polisemiya tek atlıq kategoriyasındaǵı sózlerden ǵana emes, al basqa sóz shaqaplarınan da boladı; kelbetlik, feyil, sanlıq hám t.b.

Mısalı, sóz óshedi: 1. shamdı úplep jiber, óshir; ottı suw menen óshiriń, svetti óshiriń. 2. toqtatıw – sesti óshiriw. 3. joytıw - taqtadaǵı jazıwdı óshiriw, qálem menen jazılǵan xattı óshirgish penen óshiriw. 4. súwret salıw - sıya menen jazılǵan háripti óshiriw.

Sózlerdi kóp mánide qollanıw jeke sózler menen sóz dizbeklerin astarlı mánide qollanıw hám sóz mánilerin keńeytiw arqalı júzege asadı. Adamlardıń tábiyat qubılısları tuwralı túsinikleri menen túsinikleri keńeygen sayın, olardıń dúnayaqarası ózgerip, jańa túsinikleri payda bolǵan sayın adamlardıń mánileri de keńeyedi, al geypara sózler kóplikke aylanadı.

Eki yamasa onnan da kóp mánili sóz dizbekleri frazeologiyalıq polisemiya dep ataladı: basın kóteriw: 1) ayıqtırıw; 2) qaraw; 3) basın kóteriw; esin jiynaw: 1) túsinıw; 2) sawıqtırıw; kózin ashti: 1) túsındı; 2) kórinip turǵanday.

Bir neshe mánini bildiriw qábileti tillik birliklerge tán hám sóylewdiń kóplegen orınlarında ushırasadı. Polisemantikalıq sózlerdiń kópshılıgi eki mánili, úsh mánili sózler jiyi ushırasadı, tórt jáne bes mánili sóz dizbekleri de kóp ushırasadı. Máselen, onıń basın qılısh kelse de, sóz dizbeginiń bir mánisi, «aqıl» sóz dizbeginiń eki mánisi, «moyın» sóziniń úsh mánisi, al «uslaw» sóziniń tórt mánisi bar.

Polisemiyadaǵı sıyaqlı frazeologiyalıq polisemiyada tiykargı máni menen jasalma máni hár qıylı. Leksikalıq polisemiyada tiykargı máni - durıs máni, al jasalma máni – awıspalı máni; Frazeologiyalıq polisemiyada, kerisinshe, tiykargı máni de

awıspalı bolıp keledi, óytkeni gez-kelgen frazeologiyalıq mání ústem, awıspalı mání túrinde ushırasadı.

Kóp mánili frazada oníú mánileri tiykarınan bir-birinen payda boladı. Geypara sóz dizbekleriniń mánileri ekinshisine tiykar rolin atqarmaydı, olardıń hár qaysısı qáliplesedi. Mısalı, eki qoldı murinǵa suǵıw eki mánini bildiredi: 1. «Qurǵaq, qurǵaq, biykargá». 2. «bos otırıw hám paydalı jumıs penen aylanıspaw». Bul mániler ózara baylanıslı emes, óytkeni olar hár qıylı obrazlarga, hár qıylı haqıyqatlıqqa tiykarlangan: birinshisinde bos qol menen (bir nárseni kóterip) júrip, bos qol menen, ekinshi qolda bir nárse emes.

Frazeologiyalıq mánilerdiń bir-birinen óspeytinin geyde frazeologizmlerde hár qıylı leksikalıq mánilerde sóz komponentleriniń bolıwı menen túsindiriwge boladı. Mısalı, qıyal sózi frazeologiyalıq mánide «oy, oy» mánisinde, al ekinshisinde «este saqlaw» mánisinde qollanıladı.

Nominativ mání degenimiz - belgi, is-háreket, obekt hám t.b. tuwralı frazeologizmlerde bildiretuǵın xabar. Mısalı, biziń tilimizde «tórt kóz», «júrek soǵıw», «júrek soǵıw», «ayaǵı kúygen tawıqtay», «boydaq bolıw» sıyaqlı mániler bar. «Mazasızlıq», «kónbew», tanıs emes frazeologizmler menen kórinetuǵın, bul frazeologizmlerde nominativ mánisi. Olar adamlardıń shıdamsız minez-qulqıń bildiredi. Yamasa tilimizdegi «júregi taza», «muzıka sıyaqlı taza», «júregi taza», «júregi taza», «qoydıń awsı emes» sıyaqlı sóz dizbekleri ushın «taza», «hadal» mánisi frazeologizmlerde nominativ mánisi «jılanniń ayaǵın sanaw», «túlki», «ishten pisken» hám t.b. Bul frazeologizmler qaharmanniń sıpatlaması haqqında xabar beredi.

Joqarıda aytqanımızday, frazeologiyalıq sóz dizbekleri tek nominativ mánige iye emes, qosımsha epkinge de iye. Frazeologizmler bildiretuǵın qosımsha mánilerge ayrıqsha dıqqat awdariw kerek. Sebebi frazeologizmlerde mánilik qurılısındaǵı qosımsha mániler olardı basqa tillik birliklerden ajıratıwda sheshiwshi rol atqaradı.

Polisemantikalıq leksikalıq túleniw mümkinshiligi hár frazeologiyalıq mání ushın izertlenip, kórsetiliwi kerek: bir frazeologiyalıq mánidegi variatsiya basqa frazeologiyalıq mánide bolmawı mümkin. Mísalı, «aqıl» sóziniń eki túrli mánisi bar: 1) «túsiniw, oqıw, biliw», 2) «isendiriw, iseniw». Ekinshi mánide bunday ózgeris joq: frazeologiyalıq mániniń ózi oğan jol bermeydi.

Eki yamasa onnan da kóp túsinkti bildiretuǵın sózler polisemiya dep ataladı. Polisemiya - bul kóplegen mánige iye grek sózi. Polisemantikalıq sózlerdin mánisi tek kontekstte ǵana belgili: Meniń atamniń kózi (múshesi) ele de jaqsı kóredi. Serippeniń kózi - iyneniń kózi (tesik), júziktiń kózi (júzikke salıngan tas). Bul sózlerdegi «kóz» sózi kóplegen mánige iye.

Polisemiya eki tiykarǵı jol menen qáliplesedi:

- 1) sózdiń jańa mánige iye bolıwı nátiyjesinde;
- 2) kóp mánili sózden yamasa kóp mánili ráwıshıten sóz jasaw tiykarında.

Onıń birinshisi tiykarǵı jol.

Jer (planeta) kúnniń aynalasında aynaladı.

Kórdińiz be, men qansha jer otırǵızdım. Jalǵız.

Ol jatqan ornınan turıp, sırtqa shıqtı.

«Jer» sózi dáslepkide bir mánili boldı, al qalǵan mániler sóz mánisiniń rawajlanıwı nátiyjesinde payda boldı.

Makiyalıq qosımshalardıń kópliginen de jasandı sózdiń kóplegen mánileri bolıwı mümkin: maylı (maylı) oramalǵa qolın súrtti, maylı (maylı) kóp biz gúrish jegendey boldıq.

Polisemiya (grekshe: poly - «kóp» + semia- «belgi») - leksemanıń bir neshe mánisi bar. Mísalı, *duz* leksemasınıń semantikalıq qurılısında mınanday leksikalıq mániler bar: 1) «ximiyalıq element» (*duz*); 2) «awqat ushın qollanılatuǵın ximiyalıq qosındınıń túri» (*as duzı*); 3) portativli: «birewdiń basqa adamǵa

beretuǵın tamaǵın jeydi hám ishedi» (duz beriw, duz jew); 4) portativli: logika, mánisi, mazmuni: Gápiniń duzı joq.

Leksikalıq polisemiya, ádette, leksemaniń mánilik qurılısında leksikalıq omonimiyadan usı ózgesheligi menen ózgeshelenetugın leksikalıq mániler arasında mánilik baylanıs bolatuǵınlığına súyenedi. Mısalı: Onıń kózlerinen jas ağıp otır.

Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózliginde túsin dirilgen sózlerdiń kóphshılıgi eki mánili. Tildegi kóplegen sóz dizbekleri feyil sóz shaqabına jatatuǵını sıyaqlı kóplegen polisemantikalıq sóz dizbekleri de feyil sóz shaqabına jatadı. Feyilden basqa kategoriyaǵa jatatuǵın sóz dizbekleriniń kóphshılıgi kóplik mánide qollanılatuǵını anıqlanǵan.

Sózliktegi polisemantikalıq úlginiń mısalı:

Júregi alıp ushti;

júregi ezildi;

júregi jarıldı;

júregi joq;

júregi jibimedi;

júregi bosasti;

júregi dawamadı;

júregi jarıla jazladı;

júregi joq;

júregi qarıs ayrıldı;

júregine as batpadı;

júregine jaqın aldı;

júregin ezdi;

júregine qol saldı;
júregine ot saldı;
júregine qıl sıymaydı;
jan kirdi;
júreginde otı bar;
júreginen shıǵardı;
júreginen júrek qalmadı;;
júregine suw septi;
júregine túydi;
júregine tústi;
júrek jalǵadı;
júregin jaraladı;
júregin órtedi;
júregi tastay;
júregi ulı-dúpildi boldı;
júrek-bawırı ezildi;
júregi qanasına sıymadı;
júregi háwlirdi;
júregi sháwkildep;
júregi shayıldı;
júregi taza;
júrek-bawırı kúydi;
júrek ete almaydı;

júrek etip;

júrek joq;

júregi jarılıp;

júrek-shaydı bolıp.

Frazeologiyalıq polisemiya sóz dizbeginiń ózi bir neshe frazeologiyalıq mánige iye bolatuǵının bildiredi. Maqset - usı frazeologiyalıq mánilerdiń ózara baylanısın izertlew.

Frazalıq feyildiń úsh túri bar:

a) frazeologiyalıq mániler bir-birinen shıǵadı:

á) frazeologiyalıq mániler bir-birinen óspeydi;

v) Frazeologiyalıq mánilerdiń bir bólimi bir-birinen, al ekinshisi-ekinshisinen payda bolmaydı.

Kóp mánili sóz dizbekleri. Frazeologiyalıq mánilerdi salıstırmalı türde izertlew olardıń rawajlanıwınıń eki tiykarǵı usılı bar ekenin kórsetedi: 1) qollanıw usılı. Frazeologiyalıq máni bar mánige qaray birimlep jalǵasıwı retinde, onıń rawajlanıwı nátiyjesinde payda boladı. Mániniń bunday rawajlanıwın mánini rawajlandırıwǵa alıp keletuǵın gez kelgen awdarmalar menen (metaforalar, metonimiyalar hám t.b.) teńlestiriwge bolmaydı. Bul usıl kóshiriwge emes, qollanıwǵa tiykarlangan.

Hár sózdiń sóz qurılısı menen jazılıwı birdey, biraq mánileri hár qıylı. Olar hár qıylı zatlardı, waqıyalardı, túsiniklerdi bildiredi. Sózlerdi kóp mánili sózlerden buwınları menen ajıratı almaytuǵın jaǵdaylar jiyi ushırasadı.

2.2. Omonimler hám kóp mánili leksemalar sóylewdiń tásirliligin arttıriw quralı sıpatında.

Geypara sózler dáslepki mánilerine qaraǵanda hár qıylı mánige iye. Mısalı, adam aǵzasındaǵı müşhelerdiń atamaları: bas, kóz, qas, bet, murın, awız, til, qol,

ayaq, qulaq hám t.b. tiykarǵı leksikalıq mánisine qosımsha mánide qollanıladı, olar ishki mániniń «jiplerin» saqlaydı.

Mısalı: bas organizmniń bası - basqarıwshı, al mánisi sol - bas, bas - bas, bas - bas, bas - bas, bas - bas, bas - bas sózlerde saqlanadı.

Nátiyjede biziń sózlik qorımızda bir formadaǵı hám hár qıylı mánili sózler payda boladı.

kók - ósimlik, túś, aspan, joqlaw kóylegi;

alma - aǵash, jemis, feyildiń buyrıq meyili.

Báhár keldi, pisken tut (jemis),

- kóp mánili sózlerde sózlerdiń mánileri jaqın hám ózara baylanıslı: kóz - kóru aǵzası, júziktiń kózi, terezeniń kózi, taqtanıń kózi, jumistiń kózi sıyaqlı;

- Kóp mánili sózler túsinik sheńberin keńeytedi: júrekke tústi - júrek kúydi.

Sózdi bir jerde, al frazanı basqa jerde qollanıw - bul sózbe-sóz payda bolıwı kelesi formalarda da boladı:

Ayǵabaǵar ómir boyı kún menen azaqlanadı deydi.

Tekstte ayǵabaǵar jılqı, ósimlik hám jılqı

Omonimiya, sinonimiya men antonimiyadaǵıday, kem degende eki tillik birlik arasında boladı. Bunday qatnastı anıqlawda tillik birliktiń eki tárepı - ekspressiya da, máni de bayqaladı. Sinonimiya menen antonimiyada tillik birlikler mánilik jaqtan tiykar bolsa, omonimiyada kerisinshe, ekspressiya tiykarǵı roldi atqaradı.

Men onı óz bólmemnen taba almay otırman.

Sen meniń jas waqtımnan joldasımsań.

Alleyadaǵı meniń jaslıq shaǵım

Siz de meniń birinshi muhabbatımnıń gúwasısız.

Omonimiyadan baslaw ushın tillik birlikler ekspressivlik jaqtan birdey bolıwı kerek. Ekspressivlik eki túrli qubılışqa jatadı: aytılıw, aytılıw (seslik) hám jazıw (sózbe-sóz). Ádebiy tilde tillik birlikler omonim dep atalıw ushın birdey aytılatuǵın hám jazılatuǵın fonemalar arqalı kóriniwi kerek.

Omonimler, eń aldı menen bir tildiń kontekstinde anıqlanadı: basqa tilge jatatuǵın, qaraqalpaq tilin ele meńgermegen leksema hám qaraqalpaq tilindegi leksemanı ózara omonim dep atawǵa bolmaydı.

Ekinshiden, omonimiya sol rawajlanıwdıń belgili bir waqtında anıqlanadı. Mısalı, házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılmaytuǵın (eski qaraqalpaq jazıwındağı) leksema menen házirgi qaraqalpaq tilindegi leksema birin-biri biykarlamaydı.

Úshinshiden, omonimiyanı ádebiy til menen awızeki sóylew tilinen bólek izertlew kerek.

Qorǵasınnıń qalqanı - ottıń gewdesi,

Ketpen aq qanǵa boyalǵan.

Basqa lingistikaliq qubılışlar sıyaqlı omonimiyanı tillik kózqarastan hám sóylew kózqarasınan bólek bahalaw kerek. Tillik kózqarastan omonimiya til birlikleri arasında boladı (leksemalar arasında, morfemalar arasında, frazeologiyalıq sóz dizbekleri arasında), al sóylew barısında ol sóylew birlikleri arasında (sóz formaları arasında, qosımtalar arasında) boladı.

Leksemalar arasında bolatuǵın omonimiya gomoleksema, al bunday leksemalar gomoleksemalar dep ataladı. Sóz formaları arasında ushırasatuǵın omonimiya omosform, al bunday sóz formaları omosform formaları dep ataladı.

Leksemaniń sóz formasınan jazba túrde sońında sızıqsha qoyıw menen ózgeshelenedi. Mısalı, qaraqalpaq tilindegi *omo* termini boyınsha eki sóz forması biriktirilgen: ter I - «teri astı bezleri shıgaratuǵın tússız suyuqlıq» atlı leksemaniń dara túri, ter II - feyil leksemasınıń anıqlanǵan dárejesi «birimlep jiynaw». Sonıń menen, ter - bul eki gomoformanıń biri.

Eger gomoleksemalar bir kategoriyaǵa jatatuǵın bolsa, olardıń barlıq sóz formalarında birdey forması boladı, demek, olar omonimlik bolıp tabıladi. Mısalı, I- baqsha (“zatlar toparı”) hám II- baǵ (“júzim, jemis aǵashı jiyi otırǵızılatuǵın jer uchastkasi”) barlıq sóz formalarında leksemalar retinde: baqlar I - baqlar II, I baq - II baq, I baq - II baq hám t.b. Bunday gomoleksemalardı omonim gomoleksemalar dep ataymız.

Gomoleksemalar dáslep hár qıylı fonemalardan quraladı, al tildiń rawajlanıwınıń kelesi basqıshında olar seslik ózgerislerge baylanıslı birdey aytıladı. Bul seslik ózgeristi ańsat túsiniwge boladı, ásirese gomoleksemalar dáslepki hár qıylı júyelerge jatatuǵın tillerden shıqqan bolsa kerek. Gomoleksema jaǵdayındagı leksema jáne basqaları. Hár qıylı toparǵa jatatuǵın tiller júyesi bolǵanlıqtan, bunday gomoleksemalar ózinshe hár qıylı aytıladı, aytılıwdaǵı ayırmashılıq qaraqalpaq tiliniń qaynar kózinde joǵalıp, gomoleksemalar qáliplesedi.

Gomoleksemalar bir tilde bolǵan gezde de olardıń dáslepki aytılıwı hár qıylı boladı hám tildiń rawajlanıwınıń kelesi dáwirinde ózgerissiz qaladı. Mısalı, I («jaǵımlı iyis») hám II («tútin») házirgi qaraqalpaq tilinde birdey aytıladı. Ís júzinde I sesi uzaq jáne jumsaq, al II dawıslı qısqa hám qattı bolıp aytıladı.

Gomoleksemalar - basqa kategoriyaǵa jatiwdıń eń isenimli kriteriyalarınıń biri. Eki jaǵdaydı ajırata biliw kerek: gomoleksemalar birinen biri payda bolǵan bolıwı mümkin. Birinshi jaǵdayda gomoleksemalar eki túrli leksemaniń aytılıwı nátiyjesinde, al ekinshi jaǵdayda bir leksemaniń semantikalıq jaqtan rawajlanıwı nátiyjesinde payda boladı. Mine, usılardıń biri ekinhisinen semantikalıq rawajlanıwdıń tiykarında rawajlangan.

Tilimizdegi qosımtalar arasında formallı baylanıs ta bar. Mısalı, -sı qosımtası sóz jasawshı qosımta (jumısshi, suwshı) mánisinde qollanıladı. Omonimler leksikalıq omonimler hám affikslik omonimler bolıp ekige bólinedi. Omonimlerdiń mánileri ulıwma baylanıslı emes. Mániler qansha kóp bolǵanı menen mániler ózara baylanıslı. Omonimler hár qıylı sózler bolǵanlıqtan, olardıń mánileri arasında baylanıs joq. «Kóp mánili sózler degenimiz - omonimlerdiń forması birdey

bolatuǵın eki yamasa onnan da kóp sózler, eger olar jeke mánide qollanılǵan bolsa».

Jıł sońında kewili qalǵan,

Qar menen ne islegenińdi bilmeymen.

Búgin meniń tamaǵım awırıp tur

Sen taǵı bir jastı urladiń, qar. («Jańa Jıł qarsańında»)

Kózimniń jası ketti,

Jawlar ılaqtırǵan taslar joǵalıp ketti.

Qırǵawıl únsız, qumırısqa jumsaq

Búlbilsiz baǵda ne isley alaman? («Men ne isley alaman»)

Omonim bir sóz shaqabında (jas - kóz jası, jas - ómir ólshemi), eki túrli sóz shaqabında (ash - kelbetlik, ash - feyil), úsh túrli sóz shaqabında húr - atlıq, húr - kelbetlik, húr - feyil). Bul jaǵdayda olardıń ekewi de bir sóz shaqabına jatadı. Omonimiya kategoriya sheńberinde tiykarınan atlıq penen feyiller de ushırasadı. Bir sóz shaqabına kiretuǵın omonimler qanday da bir grammatical form (qosımta) qosılǵan gezde de omonimiyasın saqlaydı. Sonıń menen qatar, omonimlerge jazıw hám súwret salıw sıyaqlı omonimlerge feyildiń qosımtaları qosılsa, omonimiyasın saqlaydı.

Omonimlerge alıp keletuǵın jaǵdaylar:

1. Shin mánisinde aytılıwı jaǵınan ózgeshe. Omanizm - orfoepiya qaǵıydarın saqlamawdıń nátiyjesi.
2. Kóp mánili sózlerdiń mánileri arasındań baylanıstı joǵaltıwına baylanıslı.
3. Geyde sózler basqa tillerden ózlesedi. Sonıń menen kóp mánili sózlerdiń mánileri arasındań baylanıs úzilgen bolsa da: kún - kún (tiykarǵı máni); tınıshlıq - tınıs alıw (mánisi), dem alıw – dem alıw (mánisi); kók - tús (mánisi), kók - aspan

(mánisi), sóylew - sóylew, sóylew – qabıllaw (máni). Endi bul sózler eki tárepke de paydalı.

Omonimlerdiń kelesi túrleri bar:

leksikalıq omonimler - sózler arasındaǵı omonimler: Shash – adamníń shashi, shash - qozǵalıs, aq - túr, aq - qozǵalıs.

Frazeologiyalıq omonimler degenimiz - sóz dizbekleri arasındaǵı awıspalı mánige iye omonimler: bas kóteriw - namıs, bas kóteriw - shawqım shıǵarıw.

Eger suńqar aspanda ólmese,

Qálemindi sindırma.

Eger siziń ókpeńiz tolmasa

Qosıq jazıw jaman ba, aǵayin? («Muxammedke xat»)

Grammatikalıq omonimlerdiń eki túri bar: a) morfologiyalıq omonimler - bul affiksler arasındaǵı omonimler. Qosımtalar menen kómekshi sózlerdiń sinonimleri morfologiyalıq, yaǵníy grammaticalıq sinonimler qatarına da enedi: mektepke bardı - mektepke bardı. b) Sintaksislik omonimler sóz dizbekleri yamasa sózler arasında ushırasadı: sóz dizbekleriniń omonimleri: ótirikke tańlanıw (ótirikke tańlanıw).

Jaqsı jańalıq: Meniń aǵam Kárim keldi me? «Kárim, meniń tuwısqanım usı jerde me?» (1-gápte Kárim sózi, al 2-gápte bul sóz impuls). Sózlik omonimler sóylew protsesinde sóz oynawǵa ínǵaylı múmkınhılık beredi. Ásirese, olardı durıs qollanıw.

Leksikalıq omonimlerdiń qaraqalpaq tilinde jiyi qollanılıwına baylanıslı, ol ayriqsha poetikalıq janr retinde de xızmet etedi. Biziń tilimizde mánini bir qansha sóz benen yamasa qosımsa máni menen bildiriwge boladı. Mısalı, adamníń aldińǵı bólimi júz, bet, ápsher, báshárá sıyaqlı sózler menen berilgen. Tilimizde lingvist - lingvist, dártslı - dártli, orınsız – naorın sıyaqlı sózlerdiń járdeminde bir mánini eki túrli usıl menen bildiriwge boladı.

Tań atqansha úyde órt boldı

Men barǵanda kóylegimdi taba almay júrmen.

Kempirdiń ishinde ot janıp turdı

Men júregimdi kúlge kómdim. («Úyleniw toy»)

Juwmaqlap aytqanda:

1. Kóp mánili sózler semantikalıq xızmeti jaǵınan sinonim, omonim, turaqlı sóz dizbekleri, metafora, metonimiya, sinekdoxa, teńew, epitet hám t.b. túrlerge ajıratıldı.

2. Kóp mánili sózler sóz shaqaplarına qatnasi boyınsha atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwish, feyil, tańlaq sózler boladı.

3. Kóp mánili sózler leksika-semantikalıq ózgeshelikleri jaǵınan variantlılıq, sinonimiyalıq, polisemiyalıq bolıp bólinedi.

4. Kóp mánili sózler qurılısı boyınsha túbir sóz, sóz dizbegi, frazeologizmeler boladı.

5. Kóp mánili sózlerdiń quramı boyınsha eki - úsh komponentli, tórt hám onnan da kóp komponentlerden ibarat boladı.

6. Kóp mánili sózler mánilik túrleri boyınsha: insan, ósimlik, haywan dúnjası hám adamnıń múshe atamalarına, reń-tús bildiretuǵın sózlerge baylanıslı modal sózler hám insanniń minez-qulqına, is-háreketine baylanıslı sezimlerdi bildiretuǵın sózler boladı.

7. Kóp mánili sózler stillik jaqtan awizeki sóylew stilne, jazba stillerge tán boladı.

III BAP. Kóp mánili sózlerdiń sóz shaqaplarına qatnasi

Sóz - bul eń tiykarǵı kategoriya. Til haqqında oylasaq, ádette eń aldı menen sóz tuwralı oy juwırtamız. Óytkeni, til sózlerden turadı». Sózdiń tiykarǵı mánisi birew boladı. Sonlıqtan sózdiń tiykarǵı mánisin bilip, onı gápte ornı menen durıs qollanǵan jaǵdayda óana sózge jan enip, adamnıń aytajaq oyı janlana túsedi. Sebebi, sózdiń mánisi kontekstte óana ayqınlınıp otıradi. Uzaq dáwirdi óz basınan ótkerip kiyatırǵan ana tilimizdegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, kóp mánili bolıp ta qollanılıp, sózdiń órisi, qollanılıw uqıplılığı hár qıylı bolıp, rawajlanıp otira beredi. Tildegı bunday jaǵdaylar sózlerdiń kóp mánılılik qubılısun keltirip shıgaradı. «Qaysı bir tildi alıp qarasaq ta, onda tiykarǵı tulǵa sıpatında eń aldı menen názerińdi sóz awdaradı. Óytkeni, jámiyyette adamlardıń bir-biri menen til arqalı pikir alısıwı sózlerdiń járdemi menen óana iske asadı. Sózlerden gáp quraladı, adam óz oyın, pikirin ekinshi birewge sóz arqalı jetkeredı».

Tilimizde sózlerdiń forması boyınsha birdey bolıp qollanılatuǵın jaǵdayları oǵada kóp ushırasadı. Solay da, olardıń barlıǵı birdey omonimiyalıq qubılıslar emes. Kóp mánili sózler de forması boyınsha birdey sózler, biraq olardı formasına qaray leksikalıq omonimiyaniń qatarına kirgize almaymız. Óytkeni, omonimiya formalıq birliktiń mánılık jaqtan jaqınlığına emes, al alıslığına tiykarlanadı. Solay da kúndelikli turmısımızda olardı bir-birinen ayırıwda qıyınsılıqlarga dus kelemiz.

Geypara ilimpazlar kóp mánılılikti barınsha keń túsinip, mánisi jaǵınan alıslap ketken sózlerdi de omonim sózlerdiń qatarına kirgizbewdi usınadı. Máselen, qazaq tilshi ilimpazı A. Musabaev kún, ay usaǵan sózlerdi omonimler emes, al kóp mánili sózler dep esaplaydı. Kún hám ay sózleri planetalardıń atamaları mánisinde de, waqıtlıq atamalar mánisinde de qollanılatuǵınlığı belgili. Bul mánilerdiń planetalıq máni tiykarında payda bolǵanlıǵına góman joq. Solay da planetalıq máni menen waqıtlıq mánisi arasında baylanıs ádewir alıslap ketken sıyaqlı kórinedi. Sonlıqtan biziń pikirimizshe, bunday sózlerdi kóp mánılılik tiykarında payda bolǵan omonimler dep esaplaǵan maqul. Sonıń menen birge A. Musabaev qazaq

tilinde leksikalıq usıl arqalı omonimlerdiń jasalıwı haqqında bilay jazadı: «Leksikalıq usıl arqalı jasalǵan omonimler feyil túbirli sózlerde de jiyi gezlesedi. Feyildiń tuyıq túri men esimniń ataw túri ár qaysısı óz aldına turaqtı, alshaq maǵanada awısqandıqtan omonim bolatın jerleri bar. Ásirese bular qural-saymannıń atı bolǵanda jiyi ushıraydı. Mısalı: 1) qashaw-feyil, 2) qashaw-qashaytuǵın qural; 1) egew - feyil, 2) egew-egeytuǵın quraldıń atı».

Bunda ol sóz mánisi birotala awısıp, ekinshi bir zattıń ataması bolıp ketken usınday sózlerdi de omonimler dep esaplaydı. Álbette, qashaw, egew usaǵan atawısh feyiller menen qural atamaları bolǵan qashaw, egew usaǵan atlıq sózler arasında da semantikalıq baylanıs bar. Bul baylanıs ta ay degen planeta ataması menen belgili bir waqıttıń ataması bolǵan ay sózleri arasındaǵı semantikalıq baylanıstan áziz kórinbeydi. Usıǵan qaramastan birinshileri omonimler toparına kirgiziledi de, al ekinshileri kóp mánili sózler bolıp esaplanadı.

Demek, kóp mánili sózler menen omonimlerdiń parqı bar. Solay eken qaraqalpaq tilinde bul máseleni izertlew, olardıń omonim sózlerden parqın ajıratıp kórsetiw ahmiyetli.

Kóp mánili sózler sóz shaqaplaraına qatnaslı boladı. Jumısımızda biz olardı tómendegidey túrlerge bólip qaradıq.

3.1. Atlıqtan bolǵan kóp mánili sózler.

Bas sózi tómendegi mánilerde qollanıladı:

1. Talay bir janniń qaraǵan jeri,
Joǵaltpas dárya **bastaǵı** túsin...

(T. J. “Mákárya sulıw” 4-b.)

Bul misalımızda bas sózi bir nárseniń dáslepki waqtı, bastaǵı kelbetin bildirip tur.

2. Bul dúnya solay dúzilgen **basta**,
Jerdegi adam dáryaday tolıq...

(T. J. “Mákárya sulıw” 5-b.)

Bul misaldaǵı bas sózi bir nárseniń bastaǵı dúzilgen waqtı mánisinde qollanılgan.

3. Kárwan **bası** jer tótesin qolaylap,
Elde qaldı tilek aytıp talaylar...

(T. J. “Mákárya suliw” 12-b.)

Bul jerde bas sózi bassħi mánisinde qollanilġan.

4. Shígip edim bir biyiktiń **basina**,

Qálem qaslı suliw dárya qasına...

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 14-b.)

Bul mísalímizda bas sózi tawdiń, qırdiń, minara hám basqa da nárselerdiń tóbesi, eń ústi, biyik jeri, shíni degen mánide qollanılıp tur.

5. Nishapurda óz atasın óltirip,

Málim deydi qızdıń **bastan** keshkeni...

(T. J. “Mákárya suliw” 46-b.)

Bul mísaldagı bas sózi qızdıń ómirinde ótkerġen quwanışħli yamasa qayǵılı bir waqıyasın aytip, túsindirip turıpti.

6. Bir-birine **basin** qaǵar súzilip,

Tolqınlardı eskermeġen ańqawday...

(T. J. “Mákárya suliw” 12-b.)

Bul mísalímizda bas sózi tuwra mánisinde adamzat penen haywanattıń eń joqarǵı bólegi, múshesi, miydiń ornalaşqan jeri mánisinde qollanılıp tur.

7. Qozǵayın endi gápti sóz **basinan**,

Oqídım burıngınıń jazbasınan...

(T. J. “Mákárya suliw” 20-b.)

Al bul mísalímizdaǵı bas sózi sózdiń baslaŋgan waqtin bildirip keledi.

Boy sóziniń tómendegi mánilerde qollanılğanın kóremiz:

1.Buniń menen hál sínasar shıqpaptı,

Jayhun, Sayhun, Zerabshaniń **boyında...**

(T. J. “Mákárya suliw” 8-b.)

Bul mísalda qollanılğan boy sózi adam boyı degen tiykarǵı mánisinen awisıp dáryaniń boyı, átirapı mánisinde qollanılıp tur.

2. Adam **boyı** alasa dep tarıspa,

Pil de onnan artıq túspes alısqa...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 9-b.)

Bul mísalımızdaǵı boy sózi óziniń tuwra mánisinde adamníń múshesi mánisinde qollanılǵan.

3. Seni kórip ajarım engen menen,

Bawırıım **túni boyı** shıgar jılap...

(T. J. “Mákárya sulıw” 28-b.)

Bul jerdegi qollanılǵan boy sózi sóz dizbegi formasında kelip, waqtıtı bildirip kelgen.

4. Bara-bara jasırdı óz **boyların**,

Sháhárdegi munar, meshit, saraylar...

(T. J. “Mákárya sulıw” 12-b.)

Bul misaldaǵı boy sózi biyiklik mánisinde qollanılǵan.

5. Tula boyı uw jutqanday dirildep,

Gidirmesten qaytıw ushın asıqtı...

(T. J. “Mákárya sulıw” 46-b.)

Bul mísalımızda da boy sózi sóz dizbegi formasında kelip, adamníń pútkıl denesi mánisin bildirip tur.

Tús sózi:

1. Kókshe zalım nóker menen atlanıp,

Kele sala shańqay **tústiń** shaǵında...

(T. J. “Mákárya sulıw” 43-b.)

Bul mísalımızda tús sózi waqtılıq mánide qollanılǵan.

2. Eske alıp qaytaladı,

Kórgenlerin **tústegi**...

(T. J. “Mákárya sulıw” 35-b.)

Bul misalda qollanılǵan tús sózi adamníń uyqılaw procesinde bolatuǵın kórinisin berip tur.

3. Mama kempir biyhaday barqırap,

Kún kúlip tur appaq **túsi** jarqırap...

(T. J. “Mákárya suliw” 47-b.)

Bul jerdegi tús sózi adamníń túri, bet álpeti mánisinde qollanılǵan.

Awız sózi:

1. **Awızdan** sóz shıqpaq kerek bayqalıp,

Gáp mánisin ilip alar jay xalıq...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 10-b.)

Bul misalda awız sózi tuwra mánisinde adamníń bir múshesi, aǵzası mánisinde qollanılǵan.

2. Ol quwıstiń **awzı** júdá tar edi,

Aynalası beles-beles jar edi...

(T. J. “Túrli ótkeller” 65-b.)

Bul jerde qollanılǵan awız sózi adamníń awzınan awısıp, quwıstiń kirer jeri degen mánını ańlatıp tur.

3. Tóbeshikke jılısladı biyiklep,

Úngirler tur **awzin** ashıp jayıday...

(T. J. “Mákárya suliw” 13-b.)

Bul jerde de awız sózi adam awzınan awısıp, úngirdiń awzı mánisinde qollanılǵan.

Júzi sózi:

1. **Júzinde** oynar jashıqtıń otı,

Salmaqlı oy tur kózinde janıp...

(T. J. “Mákárya suliw” 54-b.)

Bul misalımızda qollanılǵan júz sózi adamníń beti, júzi, túr-túsi mánisinde qollanılǵan.

2. Jasıl, sarı, qońır, gúreń, qızıl, aq,

Quyas patsha jer **júzine** sán berdi...

(T. J. “Mákárya suliw” 47-b.)

Bul qosıq qatarında qollanılǵan júzi sózi pútgil dúnya yamasa dúnya júzi mánisinde berilgen.

3. Balalıq ótken basımnan,
Uyqıda kórgen tús bolıp,
Suwda da **júzdim** jasımnan,
Kókke de ushtım quş bolıp...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 67-b.)

Bul qatarlarda qollanılǵan júz sózi háreket mánisin bildirip kelgen.

3.2. Kelbetlikten bolǵan kóp mánili sózler.

Qara sózi:

1. Arın, namısın satqanlar,
Xalıq aldında beti *qara*.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 33-b.)

Qara sózi ózi jeke turǵandaǵı túp tiykarǵı kelbetlik mánisi reńdi ańlatadı. Ol ásirese kórkem shıǵarmalarda teńewli, metaforalıq sıpatlarǵa iye bolıp keledi. Sóz zergeri bul qatarlarda awıspalı máni beriw niyetinde onı “beti qara” sóz dizbegi túrinde beredi.

2. Pánt berip ketesen be degendey-aq,
Qara bult, jańbir menen sabalandı...

(T. J. “Mákarya sulıw” 30-b.)

Bul misalda qara sózi tiykarǵı mánisinde yaǵníy bulttıń qanday reńde ekenligin bildirip tur.

Biyik sózi:

1. Emenli qayńı ırǵalıp ósken,
Qaraǵay *biyik* bultlardı tesken.

(T. J. “Túrli ótkeller” 58-b.)

Biyik sózi túp mánisinde joqarı, shıń mánilerinde keledi. Bunnan basqa da sóz dizbegi túrinde biyik adamgershilik, biyik mártebe túrinde qollanıladı.

2. **Biyik** tawdıń bas jarınday,
Jıljıp samal órine...

(T. J. “Mákárya suliw” 33-b.)

Bul mísalda qollanılǵan *biyik* sózi de joqarı, shıń mánisinde berilgen.

3. Asa **biyik** shayırlıqtıń tawı dım,
Soǵan shıǵıp burqırataber dawılıp...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 11-b.)

Bul mísalda *biyik* sózi adamnıń mártebesi mánisinde qollanılǵan.

4. Birewler bar, háwliredi dalbayǵa,
Biyikleseń, asıladı shalǵayǵa...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 13-b.)

Bul jerdegi *biyik* sózi adamnıń mártebesiniń joqarı shıńlarǵa kóteriliwi mánisinde qollanılǵan.

5. Uyalıp zárre turdı da toqtap:
-Sawǵanı **biyik** asırdıń maqtap.

(“Túrli ótkeller” 44-b.)

Bul qosıq qatarlarında *biyik* sózi “ózin biyik sanaw” sıyaqlı sóz dizbegi túrinde qollanılıp tur.

Qarańǵı sózi:

Maqsetine jetpegen,
Zamani bolıp **qarańǵı**,
Sonda hám pisent etpegen,
Dawıl menen borandı...

(T. J. “Túrli ótkeller” 22-b.)

Bul mísaldagı *qarańǵı* sózi tiykarǵı mánisinde bir jaydıń yamasa túnnıń qarańǵı bolıwı túsiniledi. Al zamanı *qarańǵı* bolıw degen awıspalı mánide qollanılıp, zamanniń *qarańǵı* bolıwı qıyınhılıq mánisinde qollanılǵan.

3.3. Ráwish sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler.

Astı sózi:

1. **Astında** tur sonday kórkem altın taq,
Ómirdiń de hawa kibi rayı...

(T. J. “Mákárya suliw” 47-b.)

Asti sóziniń tiykargı mánisi bir nárseniń astında turǵan zat mánisinde qollanıladı.
Bul misalda astı sózi tuwra mánisinde qollanılǵan.

2. Júkli narlar keńnen taslap qulashti,

Sonsha mánzil tawlı-taslı **qır astı...**

(T. J. “Mákárya suliw” 47-b.)

Bul qosıq qatarlarında qollanılǵan *astı* sózi sóz dizbegi formasında kelip, uzaq jol júriw mánisin bildiredi.

3. Tawday qayǵı salmaǵınıń **astında**,

Zorǵa júrmız ırıl-tırıl kúneltip...

(T. J. “Mákárya suliw” 44-b.)

Bul misalımızda qollanılǵan qayǵınıń astında júriw degenimiz, qıyınhılıq mánisin bildirip turıptı.

4. Tábiyat qáhári de kelip qattı,

Aspanní **astı** gúwlep, jalın attı...

(T. J. “Mákárya suliw” 30-b.)

Aspan astı degenimiz jer menen aspan arası mánisin bildiredi.

5. Qız jigitke **kóz astınan** qaraydı,

Qarşıǵaday qiyallanǵan naz benen.

Uwıljiǵan polat dene, shıraylı,

Taw bürkittey jigit otır qız benen.

(T. J. “Túrli ótkeller” 89-b.)

Bul misalda shayırdıń kóz astınan dep qollanǵan sóz dizbegi bir tutas túrinde qáytip degen sorawǵa juwap berip, sıń ráwıshlik xızmet atqarıp tur yaǵníy qızdıń jigitke naz benen qarawın bermekshi bolǵan.

Ishi sózi:

1. Shapşıp oynar aqbas tolqın **ishinde**,

Jarqırap tur teńiz arqa-batıstan...

(T. J. “Mákárya suliw” 12-b.)

Bul qatardaǵı qollanılǵan *ishi* sózi sháhárдиń, qalanıń ishi mánisinde kelgen.

3. Aqtardı solay **ishtegi** sındı,
Mákárya biraz oylanıp turdı...

(T. J. “Mákárya sulıw” 18-b.)

Bul misalımızda qollanılğan *ishi* sózi adamnıń miyınıń ishinde bolıp atırǵan processti berip tur.

4. Ózin qoyan sanaytuǵın adam joq,
Arıslan jatır hár júrektiń **ishinde**...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 12-b.)

Bul misalımızda *ishi* sózi awıspalı mánide qollanılğan. Hesh kim qorqaq emes, hámme ózin batır sanaydı degen mánini beriw ushın júrektiń ishinde arıslan jatır dep awıspalı mánide qollanǵan.

Aldı sózi:

1. Oynawǵa hesh bir júrek dawamastan,
Dáwqaraniń **aldında** iybetipti...

(T. J. “Mákárya sulıw” 21-b.)

Aldı sózi tuwra mánisinde bir obyekttiń aldı mánisin bildiredi. Misalımızda qollanılğan *aldi* sózi qalaniń, sháhárdiń aldı mánisinde kelgen.

2. Súyiklisi turǵanday-aq,

Kóz **aldında** kúlimlep...

(T. J. “Mákárya sulıw” 31-b.)

Bul misalımızda *aldi* sózi sóz dizbegi formasında qollanılğan.

3. Áwelden jigit baslap shatırashti,
Júristiń nóker menen **aldın** ashti...

(T. J. “Mákárya sulıw” 31-b.)

Bul qosıq qatarımızda *aldın ashti* degenimiz aldın tazaladı, hesh kimdi aldında turǵızbadı formasında qollanılıp tur.

4. Jurt **aldında** abırayıń tógilse,
Mal dúnyanıń kópliginen ne payda,

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 28-b.)

Bul qatardaǵı *jurt aldi* degenimiz hámmeňiń kóz aldında, hámme kórip turǵanında bir tiyinliq adam bolıp qalsan, abırayıń tógilse saǵan mal dúnyań hesh nárse qılıp bere almaydı degen mánide qollanılǵan.

Arası sózi:

1. Shertilip tur jiyren qasqa – ór tulpar,

Ayday bolıp mańlayınıń **arası**...

(T. J. “Mákarya sulıw” 50-b.)

Arası sózi túpkilikli mánisinde eki obyekttiń arası mánisinde qollanıladı. Bul mísalımızda adamnıń mańlayınıń aralığın bilidirip tur.

2. Aspan – jerdeý dos-dushpanníń **arası**,

Biraq minaw hádiysege qarashı...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 9-b.)

Bul mísalımızda qollanılǵan dos-dushpan arası aralıqtı bildirip turǵan joq, olar arasındaǵı qarım-qatnastı bildirip kelgen.

3.4. Feyil sóz shaqabınan bolǵan kóp mánili sózler.

Jiberiw sózi:

- 1) Bir jerden ekinshi jerge birewdi jollaw, atlandırıw
- 2) Bir nárseni salıw, tapsırıw
- 3) Ruxsat etiw, juwap beriw
- 4) Basqa sózlerge qosılıp keledi (baslap jiberiw).

Sonday-aq, jiberiw sózi oy jiberiw, qáte jiberiw mánilerinde de keledi.

1. Shayır bolsań kórgenińdi jazasań,

Kóz **jiberip** is maydanın qarasam,

Miynet sesti muzıkasın jańgırtar,

Óz-ózińnen sózsiz ırza bolarsań.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 14-b.)

Bul jerdegi *kóz jiberiw* mánisi shayırdıń qarap turiw, qarawillap turiw mánilerin beriwge umtılıwshılıǵı.

2. Attan túsip, tusaw saldı júyrikke,

Kóklesin dep **jiberdi** de súyrikke...

(T. J. “Mákarya sulıw” 92-b.)

Bul mísalımızda *jiberiw* sózi ruxsat etiw, juwap beriw mánisinde qollanılğan.

Tasiw sózi:

- 1) Suwdıń kóbeyiwi, kánaldan tasiwı, basqa jerge jayılıwı yamasa zattıń ıdıstan asıp tógiliwi, kóbeyiwi;
- 2) Kewili, jigeri, quwatı, kúshi, dáwleti, mártebesi artıwı, kóbeyiwi;
- 3) Zattı bir jerden ekinshi jerge jetkiziw, jetkeriw, aparıw.

1. Tatlı ıqlas talpıntadı buyırıp,

Qız-jigitler jeleń kiyim kiyinip,

Kewli **tasıp**, jawqıldasıp islep júr,

Hár bir adam óz isine súyinip.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 14-b.)

Shayırdıń qollanılıp otırğan sózi bunda ekinshi mániske tuwra keledi yaǵníy shadlanıw, quwanıw mánilerinde kelgen.

2. Ógarı-kempir jas adamday jarısqa,

Qızıǵadı otırmastan buyıǵıp,

Tabıś **tasqan** alǵa basqan mákánım,

Birlik penen islegen soń jiyılıp.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 23-b.)

Bul qosıq qatarlarında áwmetke erisiw, mártebesi artıwı mánilerinde kelgen.

Búklew sózi:

“Búklew” sózi qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde qayırıw, iyiw, qabatlaw, jiynaw, qatlaw degen mánilerdi ańlatadı. Bul onıń dál, tuwra mánisinde qollanılıwı bolıp tabıladı.

1. Jıllardı **búklep** jipektey,

Ótkenbiz taslap talayın.

Ógarrılıq aldı túnektey,

Buldıraydı qarayıp.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 7-b.)

Al, bul jerde ol “araǵa jıl taslaw, waqıt ótiw” mánilerinde kelgen.

2. Qolların **búklep** pánjesi menen,

Xojasın jigit qul etti aqır!

(T. J. “Mákárya suliw” 58-b.)

Bul mísalımızda qolların búklew, qayırıw, jıynaw mánilerinde berilgen.

Qosıw sózi:

- 1) Biriktiriw, tabıstırıw, údetiw;
- 2) Arttıriw, kóbeytiw;
- 3) Tabıstırıw, gezlestiriw, ushırapıstırıw;
- 4) Molayıtw, kóbeytiw, joqarılıatiw;
- 5) Eki yamasa onnan da kóp sanlardı bir-birine qosıwdı bildiretuǵın arifmetikalıq tórt ámeliń bir túri sıyaqlı mánilerde qollanıladı.

1. Kóz jiberip qarap tursam ońasha,
Ózgertilgen kórinis bar jańasha,
Gudokları kombinattıń, zavodtıń,
Paroxodqa sestin **qosar** tamasha.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 10-b.)

Bul jerde bolsa birinshi mánide kelip ele de báuent dawıs shıǵıp atırǵanına silteme berip keledi.

2. Jańlap miynet dóretkishler,

Mol úlesin **qosadı**.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 18-b.)

Bul qosıq qatarlarında molayıtw, kóbeytiw, joqarılıatiw mánilerinde qollanılıp tur.

Túsıw sózi:

1. Shalqama meni iynińe salıp,
Arqalap birew kiyatır alıp,
Sol waqta ǵana yadıma **tústi**,
Baǵana oqtan qalǵanım talıp...

(T. J. “Shıǵarmalar jiynaǵınıń 3 tomlığı” 7-b.)

Túsiw sózi qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde bir jerden qulaw, tómenlew, páseyiw mánilerin bildirip keledi. Shayýrdýń bul jerdegi túsiw sózin qollanıwı “yadıma tústi” sóz dizbegi túrinde keledi.

2. Tawlardan tómen qulaǵan jarday,

Tálteklep barıp astına **tústi**...

(T. J. “Mákárya suliw” 58-b.)

Bul misalımızda *túsiw* sózi tómenlew, páseyiw mánilerin bildirip tur.

3. Ústinen **túsip** jorǵanıń,

Minip kórdi jorǵanıń...

(T. J. “Mákárya suliw” 80-b.)

Bul qosıq qatarında *túsiw* sózi bir jerden túsiw mánisinde qollanılǵan.

Shalıw sózi:

Shalıw sózi ádebiy tilimizde tiykarınan, tuwra mánide kelgende “ayaqtan shalıw” mánisin beredi. “Ayaqtan shalıw”dıń ózi awıspalı mánige kóshkende jolına kesent etiw, kóre almaw mánilerinde keledi. Sonday-aq awızeki sóylew tilinde shertiwdi (saz áspabların) shalıw dep qollanadı.

1. ... Jalınsa da sirá qayıl bolmadı,

Yadqa tústi sonsha adam **shalǵanı**...

(T. J. “Shıǵarmalar jiynaǵınıń 3 tomlığı” 12-b.)

2. Al, balanı **shalıń** dedi Ulıqman,

Awırıwdıń hámirin tez orınlap,

Al, **shalındı!** Shapşıp qanı atıldı...

(T. J. “Shıǵarmalar jiynaǵınıń 3 tomlığı” 12-b.)

Bul qosıq qatarlarında qollanılǵan *shalıw* sózi adamdı óltiriw mánisinde qollanılǵan.

3. Dańǵaralı girjek, duwtar **shaldırdı**,

Gey birewler díńgírlattı tamburdı...

(T. J. “Mákárya suliw” 74-b.)

Bul misalımızda *shalıw* sózi saz áspabın shalıw, shertiw mánisinde berilgen.

4. Shiyrin janın órt **shalǵanday** qıynaǵan,

Iras-aq men ketemen be dúnyadan...

(T. J. “Shıǵarmalar jıynaǵınıń 3 tomlığı” 15-b.)

Bul jerde qollanılǵan *shaliw* sózi sóz dizbegi formasında kelip, qıyınhılıq mánisinde berilgen.

“**Shıǵıw**” sózi:

“*Shıǵıw*” sózi tuwra mánisinde bir jerden shıǵıw, qutlıw mánilerinde keledi. Ol sonday-aq ádebiy tilimizde “jarıqqa shıǵıw”, “pushqa shıǵıw”, “pensiyaǵa shıǵıw”, “gáp shıǵıw”, “úni shıǵıw” sıyaqlı mánilerde de keledi. Shayırdań bul jerde aytıp otırǵanı óz xalqın maqtanısh etip, onıń arasınan sonsha ullı adamlardıń jetiliskenin aytpaqshı.

1. Miynetim-miynetim, hasıl miynetim,

Kórip tursań biziń eldiń ziynetiń,

Neshshe qaharmanlar **shıqtı** xalqımnan,

Bári seniń maqtanıshiń, húrmetiń.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 16-b.)

Shayırdań bul jerde aytıp otırǵanı óz xalqın maqtanısh etip, onıń arasınan sonsha ullı adamlardıń jetiliskenin aytpaqshı.

2. Eldiń muhabbatı jayar atıńdı,

Kórip tur, bilip tur Watanniń xalqı.

Alǵa dostım, qaytarma hesh pátińdı,

Adamnıń miyнетten **shıǵadı** dańqı.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 16-b.)

Bul jerde bolsa “dańqı shıǵıw” sóz dizbegi túrinde kelip, adamnıń miynet etiwi arqalı hawazasıjetiwi, martebesi artıwi mánilerinde qollanılıp tur.

Jetiw sózi:

Qaraqalpaq tilinde “jetiw” sózi qatnashlı kóplegen kóp mánili sózlerdi ushıratıwımızǵa boladı.

kózi jetiw

qoli jetiw

Jetiw maqsetine jetiw
 ahı qudayǵa jetiw
 ustazınıń izine jetiw

Mısalı:

1. Táriypińdi tolıq jaza almaspan,
Íslegen isińe tillerim **jetip**.
Bir júzip kelgeniń ájep bir dástan,
Tawday tolqınlardı japırıp ótip.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 16-b.)

Shayır T. Jumamuratovtıń bul jerde qollanǵan “jetiw” sózi “tili jetiw” sóz dibegi túrinde qollanılıp, tariyplewge tili jetiw mánisin ańlatadı. Tek sóz dizbeklik mánisi názerde tutılp otır. Ulıwmalıq kontekstke qaraytuǵın bolsaq “tariyplewge tili jetpew” mánisin ańlatıp turıptı.

2. Hadal miynet-shad ómirdiń órmegi,
Muradına **jetkeredi** óz isi.
Qaraqalpaq tarıyxına jazılar,
Miynetkeshtiń tabıs penen jeńisi.

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 33-b)

Bul jerde bolsa “muradına jetiw” sóz dizbegi túrinde kelip oylaǵanınday bolıw, diydilegenindey bolıw mánilerin berip tur.

3. Qoblan mingin torıdan beter,
Quntıyǵandaqusqa da **jeter**...

(T. J. “Mákárya sulıw” 77-b.)

Bul qatarlarda qollanılǵan *jetiw* sózi bir nárseniń izinen jetiw mánisin bildirip keledi.

4. Bul báleden biy xabar-aw Ayazım,
Awhalına **kózim** **jetip** ayadım...

(T. J. “Mákárya sulıw” 91-b.)

Bul mísalda qollanılǵan *jetiw* sózi kózı jetiw degen sóz dizbegi túrinde berilgen.

Tógiw sózi:

“Tógiw” sózi qaraqalpaq tilinde bir nárseni túsirip alıw, shashıp alıw, jayratıw sıyaqlı manilerde keledi.

Jáne de qaraqalpaq tilinde mınaday formalarda da qollanıladı.

Qan tógiw

Ter tógiw

Tógiw

Nur tógiw (awızeki sóylew stilinde)

Kóz jas tógiw

1. Seniń qurǵın turmisińnan kóringen,

Aral teńizine **tógilgen** teriń...

Kewlimde muhabbat shinnan berilgen,

Kim súymeydi xalıqtıń sinalǵan erin!

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 16-b.)

Bul misaldaǵı *tógiw* sózi ter tógiw túrinde qollanılıp, hadal miynet etiw, óz eńbeginen nan tabıw usaǵan mánilerdi bildirip keledi.

2. Quyash kúldi, jıltır gúmis nur **tókti**,

Sáwle shashıp jarqırattı jer – kókti...

(T. J. “Ómirińniń ózi filosofiya” 13-b.)

Bul jerde *tógiw* sózi nur tógiw sıyaqlı sóz dizbegi túrinde berilgen.

3. Tawıqtı soyıp kórmegen qolım,

Qan **tókti** úlken gúnaǵa batıp...

(T. J. “Mákarya sulıw” 59-b.)

Bul qosıq qatarında *qan tógiw* sóz dizbegi birewdi óltiriw mánisinde qollanılıp tur.

Alıw sózi:

Alıw sózi tilimizde bir nárseni qolǵa túsiriw, uslaw sıyaqlı mánilerdi aňlatadı. Bunnan basqa da qaraqalpaq tilinde alıw sóziniń mınaday minaday mánilerde qollanılatuǵının kóremiz.

soraw alıdı

Aldı

juwap alıdı

qolǵa alıdı

moyıńga aldı

dem aldı

1. Qızdan Gyunter tergew **aldı**,

Seziklenip uslap joldan,

Dushpan talay tásil saldı,

Bermedi kız ardi qoldan.

(T. J. “Shıǵarmalar jiynaǵınıń 3 tomlığı” 61-b.)

Shayırdıń bul jerdegi “aldı” sózi “tergew aldı” túrinde kelip, soraw qılıw mánilerin ańlatıp tur.

2. Jolawshı attan túsip demin **aldı**,

Qazıq qaǵıp, baylaydı jipek jaldi...

(T. J. “Mákarya suliw” 63-b.)

Bul misalda qollanılǵan *demin aldı* sóz dizbegi túrinde qollanılıp, sharshaǵanın shıǵardı mánisin bildirip tur.

3. Bir **xabar alıw** ushın shıqqan sesten,

Er jiigit hesh nárseden seskenbesten...

(T. J. “Mákarya suliw” 63-b.)

Shayır bul qatardaǵı xabar alıw sóz dizbegin hal awhalinan xabar alıp turdı mánisin beriw ushın qollanǵan.

4. Ishinde tikke turǵan bir adamdı,

Kepinnen tutıp turıp **tartıp aldı**...

(T. J. “Mákarya suliw” 64-b.)

Bul qatardaǵı *tartıp aldı* sóz dizbegi arqalı shayır birewge óz húkimin ótkerdi, kúshin kórsetti mánisin bildirip kelgen.

5. Jorga qálem, taqımıńdı jazayın,

Jetkeremen sıyań qalsa azayıp,

Ele uzaq atlanıslar aldında,

Qanxor dushpan **alǵanınsha sazayın**.

(T.J. “Shıǵarmalar jiynaǵınıń 3 tomlığı” 42-b.)

Bundaǵı *sazayın alıw* sóz dizbegi túrinde qollanılǵan hám óshin alıw mánisin bildirip tur.

6. Sennen rawaj **aldi** adam balası...

(T. J. «Ómirińniń ózi filosofiya» 15-b.)

Bul jerde bolsa “rawaj alıw” mánisinde kelip “rawajlanıw”, “ilgerilew” mánilerin ańlatıp kelgen.

Kóriw sózi:

Kóriw sózi qaraqalpaq tilinde tuwra mánisinde adam múshesi kóz arqalı kóriw mánisin bildiredi.

Bunnan basqa da mánilerde keliwin qarap kóreyik.

jaqsı kóriw

Kóriw maqul kóriw
 perzent kóriw
 kún kóriw

1. Ilya degen ol biyshara,
Kún kóredi etik jamap,
Tapqanları nanına da,
Jeter-jetpes bolar tamaq. ..

(T. J. “Shıǵarmalar jıynaǵınıń 3 tomlığı” 39-b.)

Bul qosıq qatarlarında *kún kóriw* sóz dizbegi turmıslıq mashqala, qıyıńshılıq mánisinde qollanılǵan.

2. Ne danalar ótpeydi bul tariyxtan,
Baxıt kórgen eller menen qaniqpan...

(T. J. “Aralǵa keldim oralıp” 45-b.)

Bul qatarda qollanılǵan *kóriw* sózi baxıtlı turmıs keshirgen hám sol baxıtlı turmısı óz kózi menen kórgen adamlar haqqında sóz etiledi.

Juwmaqlap aytqanda, biz tilimizde kóp ǵana kóp mánili sózlerdi ushıratamız. Olardı oqıp, úyreniw, keleshek áwladqa jetkeriw bugingi kúnniń qánigeleri, ilimpazları ushın baslı wazıypalardan biri bolıp qaladı. Óytkeni

sózlerdiń kóp mánılıligi qaraqalpaq til ilimi ushın da, ádebiyattanıw ilimi ushın da bahalı derek bolıp xızmet etedi.

Juwmaq

Ana tilin biliw ushin tildiń teoriyalıq hám ámeliy tiykarın biliw kerek. Atap aytqanda, sóylewdegi sózdiń semantikasın - mánilik aspektin, qosımsha emotisionallı-ekspressivli reňkleri menen stillik ózgesheliklerin, sóz arqalı oydi durıs kórsetiw usılların hám t. b.

Adam oyınıń eń joqarı forması, eń tereń bilimi hám sezimleri, eger olar awızdan-awızǵa ayqın jetkizilmese, adamǵa belgisiz bolıp qaladı. Til - oydi bildiriw quralı.

Tildegi hár bir sózdiń leksikalıq mánisi basqa sózler menen ózara háreketke túsiw protsesinde júzege asadı. Omonimlerdiń kontekstten tis qollanılıwı hátte joqtıń qasında. Sonlıqtan kontekst sózlerdiń mánisine baylanıslı payda bolatuǵın qıyıñshılıqlardı joq etedi.

Metodologiyalıq kózqarastan sóylewdegi sóylewdi eki túrli qabıllaw túsinik shegarasın keńeytedi: júrek otta - júrek otta.

Kórkem sóz sheberleri tilge ayrıqsha itibar berip, stil menen ekspressiyaniń qarapayımlılıǵın, sóylew barısında intellektuallı eki ushlılıqtı boldırmawǵa shaqıradı. Kórkem shıgarmalarda qollanılǵan sinonimlerdi, antonimler menen omonimlerdi biliw qıyın emes, ásirese olardı oqıǵanda.

Sóylewde bir neshe mánini bildiretuǵın sóz - bul kóp mánili sóz. Tildegi kóplegen sózlerdiń kóp mánisi bar, óytkeni eger adam kúndelikli turmista jańadan payda bolǵan túsiniklerdiń hár qaysısı ushin bir sóz qollansa, onıń sanı kóbeyip, esinde saqlanadı. Nátiyjede tildi qollanıw qıyın boladı.

Hár bir tilde sheksiz túsinik penen oydi tillik birliklerdiń hár qıylı dizbegi menen bildiriwge tırısadı. Nátiyjede tildegi bar sózge jańa máni qosıladı hám kóp mánili sóz shıgadı. Mısalı, tas sózi dáslep «suw tásir etpeytuǵın qattı yamasa sínǵısh tábiyǵıy taw jınısın» bildirgen: Jolda tas bar. Keyinirek sózdegi «qattılıq» mánisi rawajlana túsip, «qayǵını joq ete amaysań» degen máni qáliplesti: Meniń basım - tas.

Sózlik oyınlar sóylew barısında omonimlerdi qollanıw arqalı jasaladı. Bul jaǵdayda seslik jaǵınan uqsas, biraq omonimlik sózler yamasa sóz dizbeklerine qaramastan hár qıylı mánige iye elementlerdiń qaytalanıwı tekstte júdá áhmiyetli. Omonim sózlerdiń bul túri, ásirese sóz oyını hám qutilıw quralı retinde keń qollanıladı. Bul usıl jazıwshılar men shayırlardıń shıgarmalarında keń taralǵan.

Til – ótmish hám keleshek aynası, xalıqtıń uzaq tariyxın ózinde saqlawshı, millettiń ruxiy dúnjasın bayıtatuǵın góziyne. Házirgi dáwirge shekem qaraqalpaq til biliminde úlken jetiskenlikler júz berip, keń kólemdegi monografiyalar, dissertaciyalar, maqalalar járiyalanıp kelmekte. Bul bolsa milliy qádiryatlarımızdıń eń ullısı sanalǵan tilimizdiń rawajlanıwına túrtki bolmaqta.

Ózbekistan Respublikasınıń birinshi prezidenti I. A. Karimovtıń aytqanınday “Ruxiy dúnja insaǵa ana súti, ataniń úlgisi, babalarımızdıń wásiyatı menen birge sińedi. Ana tiliniń áhmiyeti sonnan ibarat, ol ruxiy dúnja belgisi sıpatında adamlardı jaqınlastırıp jámlestiredi”. Shinında da, til qarım - qatnas quralı bolıp góana qoymastan millettiń ózgesheligin kórsetetuǵın belgi bolıp tabıladı. Túrkiy tiller ishinde qaraqalpaq tili de ózine tán rawajlanıw basqıshların basıp ótken. Ásirler dawamında saqlanıp kelingen ana tilimizdi teoriyalıq jaqtan izertlew házirgi qaraqalpaq til iliminiń áhmiyetli máselelerinen biri.

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń bir mánili bolıp keliwi olardıń kóp mánili bolıp jumsalıwına qaraǵanda siyregirek ushırasadı. Til biliminde sózlerdiń bir mánılıligin monosemiya dep ataydı. Ádette monosemiya terminologiyalıq leksika tarawında kóbirek ushırasadı. Máselen, paxtashılıqqa baylanıslı terminler: shigit, góawasha, górek hám t.b. Sharwashılıqqa baylanıslı terminler: góunan, isek, ılaq hám t.b.

Al tildegi kóphilik sózler kóp mánili túrinde ushırasadı. Sózlerdiń kóp mánılıliği til biliminde polisemiya dep ataladı. Kóphilik jaǵdaylarda bir sózdiń ózinde sol semantikalıq variantların quraytuǵın bir neshe turaqlı máni birlikte ómir

súredi. Tildegi qálegen sóz kerek bolǵan jaǵdayda – jańa máni ańlatıw zárúrligi tuwǵan waqıtta ózine jańa máni bildiriw wazıypasın alıwǵa uqıplı boladı. Bul tildiń rawajlanıp, bayıp barıw nızamlılıqlarına sáykes túrde ámelge asadı.

Kóp mánili sózlerdiń dara mánileri ortasında bir-biri menen belgili dárejede baylanıs boladı. Sol mánilik baylanıs arqalı pútkilley hár túrli zat, qubılıs, waqıyalar bir sóz benen ańlatılıwı belgili bolıp turadı. Máselen, jol sóziniń dáslepki tuwra mánisinen adam yamasa kólik júretuǵın soqpaq yamasa gúzar jol túsinilse, sóğan qanday da bir usaslıq belgilerine qaray ómir joli, joli bolıw, máseleniń sheshiliw joli hám t.b. sóz dizbeklerinde hár qıylı mánilerde jumsaladı. Sózdiń tuwra mánisi onıń tiykargı (tuwra) mánisinen kelip shıǵadı. Kóp mánili sózlerdiń awısqan mánileri bir-biri menen qanday da bir ulıwmalıq belgisi-adamnıń, maqluqtıń yamasa bir zattıń joqargı bólegin bildiriwinen ibarat. Usı belgisi boyınsha “bas” sóziniń awıspalı mánileri ózara baylanısadı: tawdıń bası, tamnıń bası, jumıstiń bası hám t.b. Bul sóz dizbeklerindegi “bas” sóziniń ulıwmalıq mánisi – “ústi” mánisi bolıp tabıladi.

Biz bul magistrlıq dissertatsiyamızdı jazıw barısında qaraqalpaq tilindegi kóp mánili sózlerdiń tilimizde elege shekem tolıǵ úyrenilmegenin ańladıq. Kóp mánili sózlerdi qaraqalpaq tilinde sóz marjanları dep aytıwǵa da turarlıq. Ásirese, kórkem ádebiy shıǵarmalarda olar shıǵarmaǵa obrazlılıq berip keledi. Kórkem shıǵarmalardıń tilinde kóp mánili sózler oǵada kóp ushırasadı. Kórkem sóz sheberiniń talantı onıń sóz saplaw sheberligine bola sózlerdi túrli-túrli mánilerde qollanıwında da ayqın kórinedi.

Biz magistrlıq dissertatsiyamızdı jazıw barısında tómendegilerdi ańladıq:

- Kóp mánili sózler leksikologiya tarawınıń óz aldına bir bólimi sıpatında ele de óz aldına izertleniwdi talap etedi;
- Kóp mánili sózlerge kórkem ádebiy shıǵarmalar arqalı tallaw jasaw nátiyjesinde izleniwshilerdiń mánawiy dúnjasın bayıtıw;
- Kóp mánili sózlerdiń qaraqalpaq til bilimindegı tutqan ormıń esapqa ala otırırıp, olardıń kórkem súwretlew quralları sıpatındaǵı xızmetlerin joqarı bahaladıq;

- Kóp mánili sózlerdi sóz shaqaplari tipinde bólip úyreniw arqalı olardı sóz shaqaplıq klassifikasiyaǵa ajırttıq.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq til biliminde kóp mánili sózlerdi úyreniw keleshek áwladtı kitapqumarlıq mádeniyati ruxında tarbiyalawda úlken xızmet etedi. Sóylewdi jetilistiriw maqsetinde oylawǵa úyretiw barısında ádebiyattaǵı mísallar sıyaqlı mísallardı keltire otırıp, oqıwshılardıń sóz baylıǵın bayıtıwǵa boladı. Sózlerdi oqıtwdıń, oqıwshılardıń sózlik baylıǵın hám sóylew sheberligin rawajlandırıwda, názik punktuatsiyani, shıǵarmashılıq oylawdı qollana otırıp, óz betinshe oylawdı qáliplestiriw menen rawajlandırıwda áhmiyeti úlken.

Paydalanylǵan ádebiyatlar

1. Каримов И. Юксак маънавият енгилмас куч. Тошкент, «Манавият», 2008.
2. Аймурзаева А. Конверсия хәм полисемия усылы менен сөзлердин жасалыўы. Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар топламы. Нөкис, «Билим», 1999.
3. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. Нөкис, 2006.
4. Бердимуратов Е. Ҳәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. Нөкис, 1994.
5. Бердимуратов Е., Дәүлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1979.
6. Бердимуратов Е. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
7. Бердимуратов Е., Даүлетов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1979.
8. Бердимуратов Е. Әдебий тилдин функциональлық стильлеринин раýажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раýажланыўы. Нөкис, 1973.
9. Болғанбаев Ә. Қазақ тилиниң лексикологиясы. Алматы. «Мектеп», 1988.
10. Даүлетов А. Тил билими тийкарлары. Нөкис «Билим», 2005.
11. Доспанов О., Қалендеров М., Есемуратова Р., Дәүлетбаев Қ. Қарақалпақ тилиниң қысқаша түснendirme сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1992.
12. Жахина Б.Б. Сөздин лексика-семантикалық тобымен байланыста тил дамытудың әдистемеси. Оку қуралы. Көкшетау. 2007.
13. Жамолхонов Н.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 2004.
14. Жумабаев Т. Метафоралардың семантикалық қәсиыйетлері. Қарақалпақ тил билиминиң гейпара мәселелери. Нөкис, 1994.
15. Қалендеров М. Қарақалпақ тили синонимлеринин қысқаша сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
16. Қарақалпақ тилиниң түснendirme сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1982.
17. Қўчқортаев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. Тошкент, «Фан», 1977.
18. Левицкий В.В. Семасиология. Монография. Винница Нова книга. 2012.

19. Миртоҗиев М. Ўзбек тилида полисемия. Тошкент «Фан», 1984.
20. Миртоҗиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2000.
21. Неъматов X., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
22. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. Нөкис, 2004.
23. Паҳратдинов Қ., Әбдимуратов Т. Қарақалпақ тилинде конверсия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015.
24. Паҳратдинов Қ., Бекбергенов Қ. Қарақалпақ тилиниң омонимлер сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015.
25. Паҳратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018.
26. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, «Университет», 2006.
27. Санкибаева Р. Қарақалпақ тилиндеги ақ ҳэм қара сөзлериниң мәнилери ҳэм қолланылыўы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2020.
28. Ҳакимова М. Семасиология. Ўқув қўлланма. Тошкент, 2008.
29. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент, «Фан», 1981.
30. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинен айырым изерталеўлер. Илимий мақалалар топлами. Тошкент, 2016.

Kórkem ádebiyatlar

1. Жумамуратов Т. Мәкәрья сулыў (роман). Нөкис, «Қарақалпақстан», 1973.
2. Жумамуратов Т. Өмириңниң өзи философия. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2005.
3. Жумамуратов Т. Шығармалар жыйнағының 3 томлышы. I том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1978.
4. Жумамуратов Т. Арапға келдим оралып. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2015.